

પ્રકાશક
 મગનભાઈ પ્રમુદાસ દેસાઈ
 મહામાત્ર, ગૂગલ વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪
 મુદ્રક
 છવલુછ લાલાભાઈ દેસાઈ
 નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પ્રા. હપ ગૂગલ વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન છે

પહેલી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૫૧
 પૃા ૩,૦૦૦

પ્રકાશકનું નિવેદન

મરાઠી સાહિત્ય તથા પ્રજામા વેદ કે અમૃત સમાન ગણાતી વાણીમાથી પ્રસાદ રૂપે અમુક અંશ ગુજરાતી વાચકો પાસે આ પુસ્તક મૂકે છે શ્રી કિશોરલાલભાઈએ આ પસંદગી કરી તેનો સમપ્રલોપી ગુજરાતી અનુવાદ પણ કરેલો તે પણ સાથે આપ્યો છે. તેમાંના પદ અભગો અગાઉ 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માં બહાર પડ્યા હતા બીજા કેટલાકનો અગ્રગટ અનુવાદ તેમનાં પત્ની શ્રી. ગોમતીબહેન પામેથી મળ્યો છે એમ ૧૨૦ અભગોનો આ સંગ્રહ થાય છે.

આ કામ શ્રી કિશોરલાલભાઈએ ૧૯૩૦-૧ના તેમના જીવન-નિવાસ દરમિયાન કર્યું હતું તે આટલે વરસે 'શ્રી રાજચંદ્ર જયંતી માળા'માં પ્રગટ થાય છે, એ સૌને માટે આનંદની વાત છે શ્રી. નાથજીએ સમય કાઢીને પ્રસ્તાવના લખી આપી અને પરિશિષ્ટમા બીજા કેટલાક અભગો ટાંકી મત તુષારામનું જીવનચરિત્ર આવેખ્યુ છે

આનુ સપાદન શ્રી મુકુલભાઈએ કર્યું છે ને સતતની જીવનકથા શરૂમા ઉમેરી છે આમ બધી રીતે જોતા આ ચોપડી સત તુષારામની વાણીનો આસ્વાદ ગુજરાતી વાચકને આપશે, એ અદાથી આ પુસ્તક બહાર પાડવામા આવે છે મૂળ મરાઠી પણ આપ્યુ છે તે અભ્યારીઓને ગમશે એમ માનુ છુ આ હૃદયગમ વાણીનું પુસ્તક તૈયાર કરી આપવા માટે જેમણે મદદ કરી છે તે સૌનો આભાર માનુ છુ

૧૫-૮-૫૬

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશનું નિમેશન

સત્ત્વ ગુણ

પ્રસ્તાવના

મુદ્રણમાર્ગ કાગળી

દ્વારનાથજી

મત્ત્વ લુકારામની વાણી

ભક્તિવિષયક અમ્મો — ૧ થી ૬૩ ઉપદેશ — ૬૪ થી ૧૦૧

સત્ત્વ — ૧૦૨ થી ૧૦૯, જ્ઞાન — ૧૧૦ થી ૧૨૦

પરિચય

[અમ્મનાનુસાર સત્ત્વ દ્વારનાથનું જીવનચરિત્ર] દ્વારનાથજી

મરાઠી અમ્મોની વર્ણનક્રમણિકા

ગુજરાતી અમ્મોની વર્ણનક્રમણિકા

૧૨

૧૩

સંત તુકારામ

પવિત્ર તૈં કુલ પાવન નો દેશ ।
જેવૈં હરિતે દાસ જન્મ ઘેતી ॥
'પવિત્ર તે કુળ, પાવન તે દેશ,
જ્યાં હરિના દાસ ધરે જન્મ.'

મહારાષ્ટ્રના સુવિખ્યાત સંત તુકારામનો જન્મ પૂના શહેરથી થોડે દૂર ઈલાવણી નદીને કિનારે આવેલા દેહ ગામમાં ઈ સ ૧૫૯૮ના અરસામાં થયો હતો. તેમના પિનાશીનુ નામ બોલાણ કે બોલ્હોળા હતું અને તેમનાં માતૃશ્રીનુ નામ કનકાઈ કે કનકાળાઈ હતું.

તુકારામનું કુટુંબ મુખી, આખા અને આનંદદાર હતું. દેહ ગામમાં તેમના કુટુંબની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી.

સંત તુકારામ શ્રીચક્ર પ્રત્યેના તેમના ઉત્કટ ભક્તિભાવથી જાણીતા થયા છે. પરંતુ તેમનું કુટુંબ પણ ભક્તિભાવ માટે દેહ ગામમાં જાણીતું હતું. તેમના કુટુંબમાં નિરુપભક્તિ વશપરંપરાથી ચાલી આવી હતી.

સંત તુકારામના આખી પેઢીના પૂર્વજ વિશ્વંભર જુના શ્રીચક્રના અનન્ય ભક્ત હતા તે સાધુસતોનો તેમ જ અતિથિઓનો આદરપૂર્વક સત્કાર કરતા. ભગવદગીર્તનમાં પણ તેમને ખૂબ રસ હતો.

આ જોઈને વિશ્વંભર જુનાના માતૃશ્રીએ તેમને એક વાગ કહ્યું "દોકરા, તારા આપનાદાઓ પંદરીની વાગી^૧ નિયમિત કરતા આવ્યા છે. તું પણ આ નિયમને ન છોડે તો તારું સદા કલ્યાણ થશે "

વિશ્વંભર જુનાએ પોતાની માતાનું આ વચન માન્ય કર્યું અને તે દર એકાદશીએ પંદરપુર જવા લાગ્યા ત્યાં શ્રીવિદ્યા-રખુમાઈના

દર્શન કરી તે બારે દેશે ઘેર આતા એક વર્ષ તેમણે આઠ મહિનામાં પંદરપુરની મોળી વારી કરી. ત્યાર બાદ એક રાતે તેમને સ્વપ્ન આવ્યું રાખમાં મીનિટ્ટે આવીને તેમને કહ્યું કે, 'તારે હવે પંદરપુર આવવાની જરૂર નથી. હું જાતે જ તારે ઘેર આવીને રહીશ.'

રાખમાં સૂત્રા આજ્ઞા વિશંભર જુવા વરેલી મયારે ગમના દેવતાક સોકોને સર્તને દેહની પામે આવેલા આમતનમાં ગયા. ત્યાં એક સ્થાને તુકારામ પડે પૂજાઓ જમીન પર પડેલાં જોયાં તેમણે એ જગ્યાએ ખોદામ કર્યું; એટલે જમીનમાંથી વિગાના રખુમાર્ધની નૂતિ દ્વાય લાગી વિશંભર જુવા તેમ જ તેમની સાથે આવેલા લોકો આ જોઈને રાહ રાહ રડ ગયા. વિશંભર જુવા તે મૂર્તિને દેહ સર્ત આત્મા અને પોતાના પરની પાસે ઈલાયણીના કિનારા પર તેમણે તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. ત્યારથી એ મૂર્તિ હજમ રેહ ગામમાં છે.

આમ, પૂર્વ-વિશંભર જુવાના વખતથી પંદરીની યાત્રા અને અને વિગાના રખુમાર્ધની જમિન પ્રદ્યુમ્નો રિયાજ જ જમીન ગમાં હતાં એટલે જ તુકારામે ગાયુ છે કે, 'વિદ્યુત્તુ કુઝીવે દેવન' — વિદ્યુત્ત આમારા કુળદેવતા છે, અને 'પટ્ટીચી વારી માહ માસ પરી.' — પંદરીની યાત્રા કરવાનો નિયમ મારા ઘરમાં આવ્યો આવે છે.

તુકારામના માતાપિતા પણ વિગાનાં પરમ બહત હતા. મહાદેવની પ્રેમથી અને ભાવપૂર્વક પૂજા કરતી તથા દાનવર્મ કરવા, એ તેઓને ખૂબ જ ગમતું તુકારામના પિતાએ પંદરપુરની આપાદી-કાર્તિકી વારી સતત આળીસ વર્ષ સુધી કરી હતી. વળી તેમની એવી શાખ હતી કે, તે સંસાર-વ્યવહાર ચલાવતા કદી જુદું જોણતા નહીં. માતૃથી પણ ખૂબ જ ભગવતરાયજી હતા તુકારામના જન્મ પહેલાં કનકામાર્ધને દેગાવની લગની લાગી હતી તે બસી વાર એમતમાં જોણતા, કોઈની પણ મધે વધારે જોણતા નહિ અને સંસાર-વહેવાર તરફ જલ્દી ધ્યાન પણ આપતા ન હતા. વળી તે દિન્યોમાં કનકામાર્ધને સંત નામદેવના

અમગો સાંભળવાનું ખૂબ જ ગમતું. ઘણી વાર તે હરિષ્ઠીર્તન સાંભળતી વેળાએ અથવા મંદિરમાં વિદ્યાગા-રખુમાર્ષ તરફ મીટ માંડીને બેઠાં હોય ત્યારે દલાકો મુઘી ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં આવી જતાં. માતાપિતાના આવા ભક્તિપરાયણ જીવનની અસર તુકારામ પર બાળપણથી પડી હતી.

બાળક તુકારામને હુતુવ વગેરે રમતો રમવી ગમતી. પણ તેમની સૌથી પ્રિય રમત તો માટીનાં વિદુલ-રખુમાર્ષ બનાવી તેમની પૂજન કરવી એ હતી. પોતાના બાલમિત્રોને બેગા કરી ભજનો ગાવાં અને ભજનનો કાર્યક્રમ પૂરો થાય એટલે સૌને પ્રસાદ વહેંચવો, એમાં તેમને ખૂબ મગ્ન પડતી. તુકારામની શ્રીવિદુલ માટેની આવી ભક્તિ જોઈને તેમનાં માતાપિતાને આનંદ થતો. વળી ઘેર આવેલા સાધુસંતોની સેવા-આકરી કરવી, બારણે ઝેઈ બિખારી આવી ચડે તો તેને ભિક્ષામાં કંઈક આપવું તેમ જ પોતાને કંઈ ખાવાનું આપવામાં આવે તો પોતાના મિત્રોમાં વહેંચીને ખાવું એવું એવું કરવામાં તુકારામને નાની વયમાં રસ પડતો.

તુકારામ વિદ્યાર્થી તરીકે પણ હોશિયાર હતા. બહુવાની બાબતમાં તેમને ખૂબ જ ખંત હતી. ગુરુજી પ્રત્યે પણ તેમને અત્યંત આદર હતો. તેથી તે ગુરુજીના પ્રિય ચર્ચ પડ્યા હતા. તુકારામમાં સારા સંસ્કારો અને સદ્ગુણો જોઈને ગુરુજીએ એક વાર કહ્યું હતું, 'મેટપણમાં આ તુકો મોટો પંડિત થવાનો છે.'

બાર વર્ષની વયે તુકારામનાં લગ્ન થયાં હતાં. તેમની પત્નીનું નામ રખુમાર્ષ હતું. રખુમાર્ષ બહુ શાંત અને સરળ સ્વભાવની હતી. પરંતુ બેએક વર્ષમાં તેને દમનો રોગ લાગ્યું પડ્યો અને તે સાજી થાય કે કેમ એની બધાને શંકા ગઈ. એટલે તુકારામનાં માતાપિતાએ તુકારામનું ખીજું લગ્ન કર્યું. તેમની બીજી પત્નીનું નામ જિજ્ઞર્ષ હતું. તે પતિપરાયણ હતી, પરંતુ અહુ જ હિમ સ્વભાવની હતી તેથી તુકારામને ઘણી વાર સહન કરવું પડ્યું હતું.

સંત તુકારામને બે ભાઈઓ અને એક બહેન હતાં. એમના મોટા-ભાઈ સાવજીને નાનપણથી જ મંચર મૂલ્યે વિરક્ત ભાવ પ્રગટ્યો હતો. તુકારામનાં બીજાં લગ્ન પછી તેમના પિતા બોલાજીને લાગતા માણુ કે, ‘હવે ધણજી આન્યુ. માટે ધરકાગલાર છોકરાઓને મોંપી દઈ મનને પ્રત્યુભક્તિમાં પરોવતું જોઈએ.’ એમ વિચાર કરીને તેમણે તેમના મોટા પુત્ર સાવજીને બોલાવીને એ વિષે વાત કરી. એ સાંભળીને સાવજીએ કહ્યું : “બાબા, મને આ સંસારની ગંગળામાં ન દસાવો. હું તો હવે તીર્થ-આત્રાએ જવા માણું છું. આ તો તમે હયાત છો એટલે ધરસસાર છોડીને જવાતું નથી. મને આશીર્વાદ આપો કે આ શરીર કૃતાર્થ થાય.”

બોલાજીએ સાવજીને ખૂબ ખૂબ સમજાવ્યો. પરંતુ તે એકનો એ ન થયો. એટલે છેવટે દારીને બોલાજીએ ધરનો સ્વર્ગો ભાર સાવજીથી નાના તુકારામના માથે નાખ્યો. તે વખતે તુકારામની ઉંમર તેર વર્ષની જ હતી. એટલી નાની ઉંમરે ધરડા માખાપ તેમ જ આખા હૃદયનો ભાર તુકારામ ઉપર આવી પડ્યો. તેમને પિતાના વેપારમાં જોડાવું પડ્યું. ધીમે ધીમે તેમણે બહુ કામ અંભાળી લીધું.

તુકારામને કૃત્તજનાથી વેપારોજગાર કરતા જોઈને પિતાએ ખુશ થઈ તેમને શિખામણ આપતા કહ્યું : “હીકગા, લેણુરેણુ અને જાતુ કામદાગ એવી કૃતજનાથી તપાસ્યા કરવું જોઈએ કે નફોનુકસાન દુમેશા નજર સામે ગડે અને એવા જ કામ કરવા કે જેમાં અંતે આપણને લાભ થાય.”

પિતાથીનાં આ વચનનો પીંતે જ મૂર્મ મત તુકારામના ભક્તિપૂર્ણ હૃદયમાં ઉદ્ભવ્યો. તેમને થયું કે, ‘સંસારમાં જે કર્મ ચાલે છે તે થાકડિ છે અને દુન્યવી સ્વપ્તિ છે તે નુકસાન છે, ના ક્ષાલ્પદાનિને પ્યાનમાં ગાખીને શ્રીહરિપદ્મ પરમ લાભ પ્રાપ્ત કરી લેવો.’ તેમણે ગંનીર બાવે પિતાશ્રીને કહ્યું : “બાબા, હું એ પ્રમાણે જ કરીશ.”

ચારેક વર્ષ ધરકારભાર ખરોખર ચાલ્યો. પરંતુ થોડા વખતમાં જ તેમનાં માતાપિતાનું અવસાન થયું. માઆપના અવસાનનું દુઃખ હજી હળવું ન થયું ત્યાં તો મોટાભાઈ સાવજીની પત્ની પણ ગુજરી ગઈ. એટલે સાવજી સંન્યાસી બનીને ચાલ્યો ગયો. આથી આખા કુટુંબની જવાબદારી તુકારામ પર આવી પડી. આ વખતે તુકારામની ઉંમર સત્તર વર્ષની જ હતી. સ્વજનોના અવસાનથી અને મોટાભાઈના ગૃહ-ત્યાગથી તુકારામને સંસારનો ભાર અસહ્ય જણાવા લાગ્યો.

સંત તુકારામ બહુ ઉદાર દિલના અને ગ્રામાણિક હતા. તેમની આ ઉદારતાનો ધરાક અને ખીજ વેપારી લોકોએ ખોટા લાભ ઉઠાવ્યો. તેથી વેપારમાં ખોટ આવી. પિતાજીની બધી મિલકત એમાં ખસાસ થઈ ગઈ. પછી તુકારામે એક નાની દુકાન કાઢી અને “વિકૃત, વિકૃત” એવું સ્મરણ કરતા તે ત્યાં બેસવા લાગ્યા. પરંતુ એમાં પણ તે બહુ દાખ્યા નહિ. જિજ્ઞર્ષ પણ તેમને આથી વારે વારે પગવવા લાગી. લોકો પણ તેમની ઠેકડી ઉડાવવા લાગ્યા. ઘેર ચાર ખજાણે હતા તેમાંના ત્રણ ખજાણે કોઈ રોગથી એકાએક મરણ પામ્યા. એક વખત તુકારામે સાહસ ખેડીને મર્યાં ખરીદ્યાં અને એ વેચવા માટે કોથળા ભરીને તે ડોકલું ગયા. ત્યાં રસ્તામાં ઠગોએ તેમના બોળપણનો દુરુપયોગ કરી તેમને ઠગ્યા !

વળી એક વાર જિજ્ઞર્ષએ તેમને ખસો રૂપિયા ઉઝીના અપાવ્યા. તેનું મીઠું ખરીદી તુકારામ ગામ બહાર કોઈ ખીજે સ્થળે વેચવા ગયા અને મીઠું વેચીને અઢીસો રૂપિયા લઈ ઘેર પાછા આવના હતા; ત્યાં તો રસ્તામાં એક દરિદ્ર બ્રાહ્મણ સાથે તેમનો ભેટો થઈ ગયો. બ્રાહ્મણે ખૂબ દીન બનીને પોતાની કથની તેમને કહી સંભળાવી. આથી ગળ-ગળા બનીને સંત તુકારામે તેને બધા રૂપિયા આપી દીધા.

આમ, તે સંસારવ્યવહારમાં નિષ્ફળ નીવડવા લાગ્યા. અધૂરામાં પૂરું તે વખતે મદારાષ્ટ્રમાં ભારે દુષ્કાળ પડ્યો. એમાં તુકારામની પડેલી પત્ની રખુમાઈ ખીચારી અન્ન વિના ટંગવળતી મરણ પામી !

પાની રાતે તે થોડુંક સૂઈ લેતા વળી તે વારઝરીઝોનો^૧ પણ સત્સંગ કરવા લાગ્યા વારઝરીઝોના સત્સંગથી પંદરીની વારી, એકાદશી વ્રત, અહોરાત્ર જાગરણ, ભજનકીર્તન અને નામસ્મરણ, હર્મ-કીર્તનમાં હમેશા લાગ્યા રહેતુ, પ્રગણ વગેરેના શ્રવણનો અનસર જવા ન દેવો, ડોઈ ભજન કે કીર્તન રવા બિનું હોય તો ભાગ્યથી ચિત્તને શુદ્ધ કરી તેની પાછળ જાણ રહેતુ, ક્રિતપદ ગાવુ, ધીરે ધીરે દાયમા તથુરો લઈને પોતે કીર્તન કરવુ વગેરે સત્પ્રવૃત્તિઓમાં તુકારામ રત્ના-પત્રમાં રહેના લાગ્યા વળી સત તુકારામે ધ્યાનપૂર્વક ખૂન ભક્તિભ વધી તથા આત્મોન્નતિકર વૃત્તિથી ગીના ભાગવત, કેટલાક પુરાણો, ભર્તૃ-હરિના શતક, મહિમાદિ સ્તોત્રો વગેરે સસ્કૃત ગ્રંથો તથા જ્ઞાનેશ્વરી, નાથ - ભાગવત, નામદેવના અભગો વગેરે મરાઠી ગ્રંથો તેમ જ કબીરાદિ ભક્તોના પદો વગેરેનો જોડા અભ્યાસ પણ કરવા માગ્યો હતો આ સૌ સદ્ગ્રંથોની અમર તેમના અભગો પર સહેજે દેખઈ આવે છે

આમ, સત તુકારામે પોતાનું જીવન પ્રબુધમ્મ મનાવવા શક્ય એટલા બધા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ હજી તેમને કોઈ શુરુનો ભેગ થયો ન હતો એમ કહેવાય છે કે, એક વાર તુકારામને સ્વપ્નમાં આગા ચૈતન્યે શુરુમત્ર આપ્યો ત્યારથી તુકારામ 'રામકૃષ્ણ હરિ'નો નામ કરવા લાગ્યા તેથી કરીને તેમને ઘણી શાંતિ મળવા લાગી વળી એક દિવસ સત તુકારામને શ્રીકૃષ્ણ અને નામદેવ મહારાજ સ્વપ્નમાં દેખાયા તુકારામને તેઓએ એવી આજ્ઞા કરી કે "હવે તુ અભગો લખતો જા તને જે વાણી મળી છે તે ફેલાવ જા ન દર્શક અમારી તારા ઉપર પૂરેપૂરી કૃપા છે" અને તે વખતથી તુકારામ અભગો લખવા લાગ્યા

૧. વારઝરી સપ્રદાય મનાયજના ભાગવતખર્ગનું ન જીતુ ન નામ છે એ લોકો વારી - ચાલ કરવા હોવાથી એ લોકોનું નામ પણ 'વારી' ઉપરથી 'વારઝરી' પડ્યું છે આ સપ્રદાય શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજથી પણ પહેલાના અપતથી, ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવ્યો છે પરંતુ એ સપ્રદાયના મુખ્ય પ્રચારકોમાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ એકનાથ અને તુકારામ મુખ્ય છે

મત તુકારામમાં પરોપકારની વૃત્તિ પણ એવી જ પ્રમાણ હતી 'પરાપકારાય સતા વિમૂતય એ ઉક્તિમાં દર્શાવાયેલું સત્ય ખીજ સતોતી પે' તુકારામના જીવનમાં પણ જોવા મળે છે રસ્તે ચાલતા કોઈ વટેમાર્ગી માથે ભાર લઈને જતો મળે તો તે તેનો બોળો ઉપાડી લેના અને થોડી વાર તેને વિશ્રાંતિ આપના, વરસાદમાં કોઈ ખીજાઈ ગયેલું મળે, તો તેને પટેરના-બોઢાનાં વસ્ત્ર આપતા, જાત્રાએ ની જ્યા હોય, ત્યારે ચાલતા ચાલતા ડોઈ જાસણના પગ ચાખી કે સૂજી જાય, તો તે પગ દાખી આપના અથવા ગરમ પાણી કરી શેષ કરતા, કોઈ જાત્રાળુ મિત્રાગ પડી ગયો હોય, તો તેની સેવાઆકરી કરતા અને જરૂર જણાય તો ઘેર ખહોચાડી આવના કોઈ દુખાંજી ગાય, બગદ કે ખીજુ કોઈ જનનર જોવા મળે, તો તેને દાબોપાણી અપડાવના, નદીએથી કોઈ પાણી ભરીને આવના જો ચાહેતું કે માલતું દેખાય તો તેનું બેઠું પોતે ઉપાડી લેના, કોઈ ઘડાં આડોશીપાડોશી કંથી ચીજ મળાવે, તો તરત લાવી આપના કોઈ વખતે આના પરોપકારના મામમાં તે પોતાના ઘરનો પણ ખ્યાલ કરવાનું જુની જતા એવો એક પ્રસંગ જાણવા જોવો છે આમ તો તુકારામના ઘરની આર્થિક સ્થિતિ સારી તો નહોતી નિર્જન પાસે પણ સાજાસમા પૂરતાં વસ્ત્ર નહોતા કયુ ભૂગડ પટેરલુ એવી જ એને ચિતા રોગ થતી આવી દશામાં પણ એક વાર સત તુકારામ ધર બહાર બેઠા બેઠા ભગ્ન કરતા હતા, ત્યારે એમ મંત્રી હરિજનનાઈ ખીખ માગતી કરમરતી ત્યાં આનાંને ઊભી તે બાઈની સાડી માન ચીથરેદાહ હતી, આ જોઈને તુકારામનું હૃદય દયાથી બીન ચર્ષિ ગયુ તે વખતે નિર્જનની એક સાડી બહાર મુકના નાખી હતી તુકારામનું ધ્યાન એ ઉપર પડ્યું, તેમણે તરત જ તે સાડી પેરી ગરીબ નાઈને આપી દીધી.

સત તુકારામ ભગ્નકીર્તન દ્વારા પણ લેખિને સન્માર્ગે વાળના પ્રવૃત્તિ મળતા વળી 'પરાવિયા નારા માઝલી ગમાન'— પરબી જોને માન રે' એ વૈષ્ણવનું વચન પણ તુકારામના જીવન સાથે ઓળખાતું હતું એમ

વાર એક જુવાન રૂપવતી સ્ત્રી ગોહનશ થઈ એમની પામે આવી હતી એ કામાસક્ત પાર્શ્વ આતુ અપ્રિયારી વર્નન જોઈને સત તુકારામે દુખી અનાળે તેને કહ્યું - “માઈ, મારે મન તુ મારી માતા સમાન છે નારું આતુ અનીતિમય વર્નન તને જરાય ગોલતુ નથી ભગવાને તને ને રૂપ આપ્યું છે તે મુખીબને આમ ખોટે માર્ગે લઈ જ્યાં માટે ? માર્શ, તારા આ મુન્દર સગીરનુ અભિમાન વીસગી જઈ શ્રીવિદુલના ભક્તિ કરીશ, તો આ મુન્દર દેહ વધુ મારી રીતે દીપી જાશે ” તુકા ગમના આ ઉપદેશથી પેની પાર્શ્વ સન્માર્ગે વળી

આમ, અમગો રચના, ભગ્ન કીર્તન દ્વારા અને પ્રત્યક્ષ વર્નન દ્વારા લોકોને મદુપદેશ કરવો, જનસેવા કરવી એ જ મત તુકારામનું કાર્ય થઈ પડ્યું પરંતુ સાથોસાથ બીજા સતોના જીવનમા બન્યું છે એમ, તુકારામને દેવીના લોકો તરફથી કનકભય થવા લાગી

દેહ ગામમા શ્રીવિદુલ મંદિરને અડીને જ મમાજી નામના ગોસાઈનું મકાન હતું તે સત તુકારામની વધતી જતી ખ્યાતિ જોઈને મનમા ખૂબ જ સમસમી જતો ગામલોકોને મનમા ઓછું ન લાગે અને પોતાનું બૂરું ન દેખાય એ માટે કમને પક્ષ તુકારામનું કીર્તન આમળા તો મંદિરે જતો તુકારામને એના મનની વાત સમજાઈ હતી તોયે તે તો મમાજી પર પ્રેમભાવ જ રાખતા જો કોઈ વાર મમાજીને આવતા મોકુ ધાય, તો તુકારામ કીર્તન શરૂ કરવામા િનમ કરતા અને કોઈ વાર તેને બોલાવવા માણસને પણ મોકનતા પરંતુ એની અસર મમાજી પર જરાય પડતી નહી તે તો તુકારામ પર વધારે ને વધારે દ્વેષભાવ જ વધારતો ગયો તથા ક્યારે લાગ મલે અને તુકારામને મીઘોદોર કરી મૂકુ એની જ તે રાહ જોતો હતો

એક વાર શ્રીવિદુલ મંદિરને પરિક્રમા કરનાનો પન હતો મમાજીએ પોતાના મકાન અને મંદિરની વચ્ચેના લાગમા ફૂનઝોડ રોપી નાનો બગીચો બનાવ્યો હતો એ ફૂલઝોડનું રક્ષણ કરવા માટે તેણે દાંડાની ફરતી વાડ બનાવી હતી સત તુકારામને થયું કે, લોકો પરિ

ક્રમા આ ગરતે રૂઝિને ફગે તો આસપાસ પડેના માન તેમને પગમાં બોમને તેથી તે કાગને વીંપીને એના મરતા હતા આ જોઈને મજાણને વામુ કે, વડવાડ મરનાનો આ ઠીક લાગ છે એટલે તે તરત જ ત્યાં જઈને વાડને નુકસાન કરવાનું બહાનું કાઢીને તુમગામને કાગળી વાળના આખગા નડે મારવા લાગ્યો સાથેત્રય તુમરામને એનેદેન પણ મે જે જતો હતો મારતા માગના તુ ગામને અધમૂઆ જોવા કરી મુક્યા સત તુમગામ તો આ બધું શાંતિથી સહન થયે જતા હતા તેમણે મનેથી એ- ય - પણ ન ઉચ્ચાચો તે મૌન સેનીને પેનાને ઘેર ગયા

એ દિવસે રાજે મરિમા કીર્તન હતું સત તુમગામ કીર્તન મમમે ત્યાં વખતસર પહોંચી ગયા પરંતુ મજાણને હજી આવેના ન જોઈને તેને તેડવા તે પોતે તેને ડેર ગયા તે વખતે મજાણની તગિયન અચાનક મમડી તઈ હતી તુકારામે તેને પચારીમા પડેલા જોઈને તેના પગ આગળ મેસી જઈને તેના પગ લાગના લાગતા દીન સ્વરે કહ્યું “હોય તો મારો જ છે મે તમારી વાડને નુકસાન થાય એવું ન કર્યું દોન, તો તમને પણ ગુરસો ન આવત મને બહુ દુખ લાય છે કે આપના હાથ અને મેનિ મારે લીરે તમની પડી” આમ કહેના તુકારામની આખમાથી આમુ વહેવા લાગ્યા

તત તુમગામનું આવું સૌજન્ય જોઈને મજાણનું હૃદય પીગળ્યું તેને પોતાના દુષ્ટત્વ માટે પસ્તાવો થયો, તે સરમાઈ ગયો તે તરત જ પોતાનું શારીરિક દુખ છૂતી ગયો અને તુકારામની સાથે કીર્તનમા ગયો

આ પ્રસંગ કરતા પણ ગમેશ્વર ભ સાથેનો તેમનો પ્રસંગ વધારે જણીતો છે પૂજાની પામે વાધોતી નામે ગામમા રામેશ્વર ભટ્ટ નમનો મોટો પંડિત ગહેનો હતો તત તુકારામની કીર્તિ અંધે કેલાયેલી જોઈને તે ઈરીથી જળી મરવા લાગ્યો તેણે તુકારામને તરત જ પોતાની પાસે બેન થોડ તુમગામ મદારાજ તો બહુ ગુરુ હૃદયના

હતા રામેશ્વર ભટ્ટ જેના વિદ્વાન માણુમ મળ્યા જોનાવે અને તુકારામ ન જાય, એ અને જ શી રીતે? એટલે ભટ્ટને મળ્યા તુકારામ વાધોની ગયા

રામેશ્વર ભટ્ટે તો જાણીથી કહ્યું “અલ્યા તુકા, તુ વેલની વાતો ખરી લોકોને બીધે રસ્તે લઈ જાય છે તુ જન્મે શ્વર છે વેદ અને ધર્મની વાતો કરવાનો તો જો અધિકાર છે? માટે આજથી તું અભંગો લખ્યાનું છોડી દે અમલ્યો કે?”

સત્ત્વ તુકારામ હાથ જોડીને નમસ્કાર કરીને બોલ્યા ‘ મહારાજ, તું તો શ્રી પાંડરગની આજ્ઞાથી જ અભંગો લખતો હતો. પણ જ્યારે આપ આજ્ઞા કરો છો, ત્યારે હવે આજ્ઞાથી હું અભંગો નહીં લખુ પણ આજ લગી જે અભંગો લખ્યા છે તેનું શું કરું?’

રામેશ્વરે જનામ આપ્યો: ‘ તે મધ્ય તુ ઇન્દ્રાયણીમા કમાડી દે! ”

સત્ત્વ તુકારામ એ સાંભળી ભારે હૃદયે ધેર આવ્યા પછી બધા અભંગો ભેગા કરી, એક કપડામાં બીટાળી તેના ઉપર મોટા પથરો માધી તેમણે તે અભંગોને ઇન્દ્રાયણીમા પથરાવી દીધા પછી તુકારામને થયું, શ્રીવિદ્યનની ઇચ્છા આ રીતે ભજનકીર્તન કરાવવાની નથી, તો પછી જીવીને કરવું શું? એટલે તુકારામ અન્ન અને પાણીનો ત્યાગ કરી શ્રીવિદ્યનના મહિમ સામે લગવાનું નામ જપતા બેઠા

આમ, તેર દિવસ પસાર થઈ ગયા ચૌદમે દિવસે સવારે એક ભક્તે આવીને તુકારામને કહ્યું ‘ અરે મહારાજ, ચાલો, ચાલો, આપના અભંગોની પોથી ઇન્દ્રાયણીના પાણી ઉપર તરે છે! ’

સત્ત્વ તુકારામ સંકાળા બેઠા થઈ ગયા અને લગવાનું નામ જપતા આનંદ પામતા દોડ્યા ઇન્દ્રાયણીના પાણી ઉપર પોથીને તરતી જોઈને તે ઘેલા જેવા બની ગયા અને ખૂન આનંદથી તેમણે પોથી પાછી ઉપાડી લીધી આ તરફ રામેશ્વર મહારાજને પણ પસ્તાવો થવા લાગ્યો અને છેવટે તે તુકારામ ન શિષ્ય બન્યા

લોકોમાં સંત તુકારામની કીર્તિ દિવમે દિવસે વધતી જતી હતી તે સાંભળી જ્ઞપતિ સિવાજી મદારાજને એક વાગ ઘેણ, પાલખી, નજગણું વગેરે સાથે પોતાના માણસને મોકલી તુકારામને પોતાને ત્યાં પધારવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. મંત તુકારામે સિવાજીને નજરાણું વગેરે પાછાં મોકલનાં સંદેશો મોકલ્યો. “સિવજી, મારે તમારી પાસે આવીને શું માગવું છે? ઈશ્વરલક્ષિતા મારે એટલો વખત નકામો જગણે મારે મન મોનું અને માટી અને સરખાં છે. હું તો ગળ તેમ જ કીડીમા ભગવાનનો વાસ જોઉં છું મારે હવે જીવનમાં કંઈ આશા કે મોદ રહ્યાં નથી ત્રીવિંદ્યની ભક્તિ સિવાય હવે મને બીજું કાર્ત જ સૂઝતું નથી. તમે રાજા છો; મ્હમ્મદી અને નીતિથી રાજ્ય કરજો, પ્રજાનું યોગ્ય રીતે પાલન કરજો, ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા રાખજો, અનાથનું રક્ષણ કરજો, અને શ્રી વિંદ્યની ભક્તિ કરજો આટલું કહીશો તો તે મને નજરણું મળ્યા જગજર જ છે.”

આ સંદેશો સાંભળીને સિવાજી મદારાજને મંત તુકારામ પ્રત્યે આદર ખૂબ વધી ગયો અને તેઓ વારે વારે તુકારામનું કીર્તન સાંભળવા જવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે તુકારામ મદારાજને લાગતા માણ્ય કે, ‘હવે હું વૃદ્ધ ધર્મ ગયો. આ જીવનનું મારું કાર્ય હવે પૂરું થયું આજી’ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે નિવમ મુજબ તેમનાથી પદરધુગની યાત્રા પણ ધર્મ થકી ન હતી એક દિવસ તેમણે ભક્તજનોને બેગા કર્યા અને હેવટના અમજો સંભળાવી એની વિરામ લીધી અને ઈ સ ૧૬૫૦ના અરસામા તેમણે ત્રીવિંદ્યનું નામ જપનાં જપનાં સમાધિ લીધી.

આમ, મદારાજના એક મોગ સંત પુરુષ તુકારામે પેતાની જીવનની પૂરી કરી પશ્ચિમ એમના અખજો જ્યાં સુધી મગાની બારા જીવની રહેશે ત્યાં સુધી ગયાના ગયેને

મુકુત કલાધી

પ્રસ્તાવના

‘સંત તુકારામની વાણી’ એ સત તુકારામના મરાઠી અભગો પૈકી કેટલાક અભગોનો શ્રી કિશોરલાલ મશરૂનામાંએ અભગરૂપે કરેલો અનુવાદ છે એમાના થોડા અભગો ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ માસિકમાં ઈ સ ૧૯૩૬-૪૨ દરમિયાન પ્રસિદ્ધ થયેલા હતા તે અને મીત્ર કેટલાક અભગો બેગા કરીને આ પુસ્તક તૈયાર કરેલું છે શ્રી કિશોરલાલે જ્ઞાનેશ્વરી, દાસબોધ, તુકારામની ગાથા વગેરે મરાઠી સત-સાહિત્યનો આરો અભ્યાસ કર્યો હતો તેમાગે સત તુકારામના અભગો સત તુકારામની પોતાની તત્કાલીન હૃદયવૃત્તિનુ પ્રતિબિંબ હોવાથી તેમને વધારે પ્રિય હતા બીજી બાયાના સારા સાહિત્યનો અનુવાદ કરવાનો તેમને રસ હતો તેથી મૂળ અભગોનો અનુવાદ કરવાની તેમને ઇચ્છા થઈ હોવી જોઈએ અને જેમ જેમ અનુવાદ થતો ગયો તેમ તેમ લોભને પણ તે ગમશે એવી સમજણથી તેઓ શિક્ષણ અને સાહિત્ય માં આપતા ગયા પુસ્તકરૂપે છાપવાના હેતુથી તેમણે આ અનુવાદ કર્યો નથી કેવળ પોતાની આધ્યાત્મિક રુચિ અને સારિત્વ આનંદ માટે તેમણે આ પ્રયત્ન કર્યો હતો સત તુકારામના સાહિત્યની ગુજરાતી વાચકને ઓળખાણ કરાવનાના ઉદ્દેશથી તેમણે આ કામ કર્યું નથી એમ લાગે છે એવો તેમનો ઉદ્દેશ હોત તો તે દૃષ્ટિએ અભગોની પત્તદગી તેમણે કરી હોત તેમની હયાતીમાં આ અભગો પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન આ થો હોત તો તેમણે આમાં જરૂરી ફેરફાર કર્યો હોત કેનાક ઉત્કૃષ્ટ અભગો આમાં ઉમેરાં હોત એવી મારી ખાતરી છે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાના આ થોડાક અભગો સત તુકારામની મધાયોગ્ય ઓળખાણ કરાવના માટે પૂરતા થશે એવી કોઈની સમજણ ન થાય એ કારણે આ બધા ખુનાસો કર્યો છે

આ ૧૨૦ અક્ષરો પરથી તે મહાપુરુષની પૂર્ણ ઓળખાણુ થઈ શકવાની નથી* અથવા આ પ્રસ્તાવનામાં હું કેટલાક અક્ષરો નમૂના રૂપે આગળ આપવાનો છું તે પણ તેની જાતની ઓળખાણુ દરાવવાને પૂરતા થશે એવું મને લાગતું નથી. કેઈ પણ પ્રાચીન સંતની ઓળખ આપમે તેમના સાહિત્ય પરથી, તેમના જીવનચરિત્ર પરથી કરીએ છીએ મનુષ્ય જોતો એટલો એટલો હોય છે તેટલું જ તેનું શ્રેષ્ઠ મધાપોષ્ય જાણતું શક્ય છે એટલા જાણવાને માટે તેમના લખાણનો તત્ત્વમતાર્થી અભ્યાસ કરવો પડે છે. જીવનમાના નાના મોટા પ્રશ્નોની તેમની જાણના, તેમની સારિત્વકતા, ગૂઢતા, બ્યાપકતા, તેમના અદ્ભુતો અને શીલનુ ધનાડુ પ્રગટીકરણ વગેરે સમજવાને માટે આપણે પણ આપણું પોતાનું મન કેટલેક અંશે તે પ્રમાણે બનાવવું પડે છે તેમના વર્તનનું રહસ્ય સમજી લેવું પડે છે. જોકેંદરે તેમનાં કાર્યોનો અને જીવનપ્રસંગોનો સૂક્ષ્મપણે અને એકરમ થઈને અભ્યાસ કરવો પડે છે. તે માટે તેમના લખાણની નૂઝ લાખાને સમજવી એ કેટલેક અંશે જરૂરી હોય છે. તરફાલીન ધાર્મિક, રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિનું શક્ય હોય તેટલું જ્ઞાન ગ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે આ બધી બામતોનો વિચાર કરતાં આ પુસ્તકના કેવળ પ્રકાશનથી એ કાર્ય થઈ શકશે એવું આપણે કોઈએ સમજવું ન જોઈએ, એ વાત જો કે ખરી છે તોપણ આ પુસ્તકના વાચનથી ધનાડુ જ્ઞાન પણ નકામું જશે નહીં. સારા શબ્દો, સારા મંત્રકરો, સારા કાર્યો કરારે પણ વૃદ્ધા જતાં નથી. તેના સામર્થ્ય પ્રમાણે એ પ્રક્રિયા અગ્રાતપણે વિશ્વમા આપુ જ હોય છે. એ આપે બી દિગોરવાવના આ પ્રવલનું પરિણામ સમાજમાં કંઈક અંગે પણ ચલા વચર રહેશે નહીં.

ખડુ બેનાં સત્તત્તુકારામ જેવા મહાપુરુષનું લખાણ, તેમનો ઉપદેશ એક ગામ, ગ્રાંત કે દેશ માટે ઉપયોગી ન હોઈ સમસ્ત માનવજાતિ માટે તેનો ઉપયોગ છે માણુસમાનનાં કલ્યાણ અને ઉન્નતિના

* સત્તત્તુકારામની લખણ ૧૦૮૦ જેટલા અક્ષરો આવામાં છે.

નિયમો અને ઉપાયો એમ. જતાવેલા હોય છે. જીવનમાં જે વિષયોને મહત્ત્વ આપીને તેમજો પોતાનું જીવન ખર્ચુ હોય છે, તે વિષયોનો સમસ્ત માનવજાતિના ડગ્લાણુ માથે સળધ હોય છે કોઈ પણ દેશના કે કોઈ પણ કાળના સત્પુરુષો સદાચાર, સદ્ગુણ અને શીલના આગ્રહી હોય જ છે એનું આપણને જણાઈ આવેલું છે. મનની શુદ્ધિ માધી શકાય તો જ સદાચારનું પાલન થઈ શકે છે, આપણા સદ્ગુણો જાગૃત થઈ તે વધી શકે છે. તેથી દરેક સત્પુરુષ મનની શુદ્ધિ ઉપર ભાર આપતા આવ્યા છે. અને આ જાનતો ક્યારે પણ માનવજાતિના ડગ્લાણુની છે ઈશ્વર, સત્ય, પારિત્ય અને સદ્ગુણની ઉપાસનાને જ કોઈ પણ દેશના અને કાળના સત્પુરુષ ધર્મ સમજે છે. માનવજાતિના કલ્યાણનો આધાર આ જ તત્ત્વ ઉપર છે આ દૃષ્ટિથી જોતાં બધા સત્પુરુષોના ધર્મ એક જ છે તેથી ચારિત્ર્યવાન, ઈશ્વરનિષ્ઠ અને સદ્ગુણસંપન્ન પુરુષને ક્યારે પણ એકાદ ગામના કે પ્રાંતના ન માનના સમસ્ત જગતના આપણે માનના જોઈએ તેમના વચ્ચેનો આખું જગત સમજી શકે એવી જુદી જુદી ભાષાઓમાં મમજાવવા જોઈએ કારણ કે એ સપત્તિ સમસ્ત માનવજાતિની છે આ દૃષ્ટિએ જોતા સત્ત્વકારામના આ થોડાક બોધવચનો કા ન હોય, તોપણ શુજરાતી વાચકોને તે સમજાવવાનો આ પ્રયત્ન અલિનહનીય છે

મહારાષ્ટ્રમાં અનેક સત્ત્વ, મહત્ત્વો થઈ ગયા છે. પરંતુ સત્ત્વકારામ જેટલી ખ્યાતિ તેમના કોઈને પણ પ્રાપ્ત થઈ નથી કેટલાકોએ આધ્યાત્મિક નિષય પર થોડા અથો લખેલા છે સત્ત્વકારામે લખેલો ગીતા ઉપરનો એક અથ હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયો છે એમ સાલજ્યુ છે પરંતુ તેમની ખ્યાતિ કોઈ પણ વિશિષ્ટ અથ ઉપરથી ન મનાતા જુદા જુદા પ્રસંગોએ તેમના મુખ્યમાંથી નીકળેલા અસંગો પરથી મનાય છે. અભગ એ મરાઠી ભાષામાં ઘણા જૂના કાળથી પ્રચલિત થયેલો એક સાદો યજ્ઞ છે સત્ત્વકારામનું લખાણ આ અભગ વૃત્તમાં જ છે અસંગોનો સમ્રૂ તેમનો અથ

અમદ્દ મનાય છે અને એ સમદને લીધે જ તેમની સર્વ જ્ઞાનિ છે. તેમના અભગો જુદા જુદા પ્રમગોએ જુદી જુદી ભાવનાઓની ઉત્પત્તિ અવસ્થામાં તેમના હૃદયમાંથી નીકળેલા ઉદ્ગારો છે તેમાં જુદિયાનુર્ધધી કોઈ પણ તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરેલું નથી તેમના અભગોના સમદને 'માયા' કહે છે એ તેમની અને ના મનોવૃત્તિઓનો, ભાવનાઓનો, શ્રદ્ધાનો અને ડેરના અનુભવોનો પોતાના જ મોદેથી પ્રગ્ન થયેલો ઇતિહાસ છે તેમનું તે આત્મચરિત્ર* કે તે કાળની લોખાણમાં એ બધું કહેવાયેલું હોવાથી આત્મચરિત્ર લીધુરુપેને સમજવા જેલું છે જુદી જુદી ઉત્પત્તિ મનોવૃત્તિઓના તેમજ પોતે જ દોષતા તે ચિત્રે જે જે સમયે જે ભાવ તેમના મનમાં લીનપણે સૂચે તેનું અભગમાં તેમજે સ્પષ્ટપણે પ્રતિગિત પાડ્યું છે કોઈ પણ સતની આ પ્રમારની પેતાની મનોવૃત્તિઓનાં આત્મના સ્પષ્ટ અને વિવિધ ભાવના જતાવતાના ચિત્રો મળતા નથી નિદાન મગી ભારમાં તે મારા જોવામાં આવ્યા નથી સત તુકારામના અમગદ્ધી વચનોમાં અને પ્રકારની વિશિષ્ટતાઓ પરંતુ તેમાંજે સ્પષ્ટતા અને ઉત્પત્તિ એ સૌમાં વધારે તરી આવની વિશિષ્ટતાઓ છે તેમના મુખમાંથી નીકળેલા અભગો - આ ઉદ્ગારો - પોતાની જુદિયા આપણે જોનીએ લીએ એમ તેમને ન લાગતા પોતાને મોદેથી પરમાત્મા જ આ દેખાતા બોલાવે છે એવી તેમની દૃઢ અનુદત્તી નીચેના અભગો પરથી જે વાત સ્પષ્ટ જણાય છે

એ અભગમાં તેઓ કહે છે -

આનુષ્ઠિત્તિ બઢે નાહી મી વોગ્ગ । તવા શુભાવા વાવા ત્વાચી ॥૧॥

માઢરી મજુટ ઘાગ્ગા વાણી । ગિર્વિતા ઘણી વગઢાચી ॥૨॥

વાય મ્યા વાનગે વાગવો ડનરે । પરિ ત્વા વિવમર વાગ્ગિલે ॥૩॥

ગુરા હગ્ગ ત્વાચી વાગ જાગ વઢા । વાગવો પાગઢા વાવાવિણ ॥૪॥

* પૃથ્વિન સર્વની આ આત્મમાત્રામાં મત તુકારામ અને મે એ બે બાબ્યાન આપ્યું હવે અભગો પરથી તેમનું એ ચરિત્ર તૈયાર કરેલું હવે તેને લખરૂપે મુદ્રારીતે 'સત તુકારામની વાણી' ને અને 'પરિચિત્ત' લગી આપ્યું છે, તે જુઓ.

‘હું મારા પોતાના બુદ્ધિમગ્ની બોલતો નથી મારો સખા
કૃપાળુ ભગવાન છે તેની આ વાણી છે મેના મજુલ વાણી બોલે છે,
પણ તેને શિખવાડનાર માનિક બુદ્ધે હોય છે મારા જેવા પામરે શુ
વચનો બોલના ? પણ તે વિશ્વભર મને બોલાવે છે તેની કળા કોણ
ભણે ? પણ વિનાના પાગળાને તે દોરે છે’

બીજામા તેઓ કહે છે —

સવર્ણીહરિ માહે સત્વા ચાલ્સા । ઓલ્યા અગિણીચ્યા વલ્પલતા ત્યાગ ॥૧॥
સહજચાલી ચાર્તા પાયવાટ । ચિતામણીસમાન હોતી ગાત ॥૨॥
एसैं हरिभक्ताचें ज्ञान महिमान । अतक्य सयाच दुल्भ दर्शन ॥૩॥
તુલા તરી સહજ ચોર વાળી । ત્યાચે ઘરી વેદાત વાહે પાણી ॥૪॥

‘મધી રીતે હરિ જેને સખાપ થઈને સહાય કરે છે, તેના
આગણામાની કીની વેનીઓ તેને કંપનતા સમાન થાય છે રસ્તે સહેજે
ચાનતા જે પથર આવે તે ચિતામણિ સમાન થાય છે આવા
હરિભક્તોના જ્ઞાનનો મહિમા અનકર્ચ છે અને તેમનું દર્શન દુર્લભ
છે તોમે હું સહજ રીતે બોલું છું અને મારે ઘેર વેદાત પાણી ભરે
છે — દાસ થઈને રહે છે’

સત તુકારામનો એ નિહ ભક્તિભાવ, પોતાના દોષોનું તેમણે
પ્રેક્ષુ પૃથક્કરણ, તે વિષેની તેમની અનુતાપપૂર્વક સ્પષ્ટતા, તેમની
નિર્દોષતા અને નિરહકારિતા, જનકત્યાજી વિષેની તેમની ઉત્કટતા,
ધૈર્ય વિષેની તેમની વ્યાકુળતા, તેમની નમ્રતા સદાચાર વિષેનો તેમનો
આગ્રહ, જ્ઞાન વિષેની તેમની જુદી જુદી ભૂમિમગ્નો, તેમને પોતાને
લાગતી હેમની ધન્યતા વગેરે સર્વ પ્રકારો તેમના અભગોમા ઓત
પ્રોત ભરેના મગે છે ભક્તિ, યૌગ્ય, યોગ, જ્ઞાન વગેરેની જુદી જુદી
ભૂમિમગ્નો તેમણે દરતાપૂર્વક સાધના કરીને પ્રાપ્ત કરતી હતી એનું
તેમના સ્નાનુભવપૂર્ણ ઉદ્ગારો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે તેમના
ધ્યાનપરા અભગો ભાવનાની ઉત્કટતા અને ભવ્યતાની કોઈ દર ભૂમિકા

ઉપરથી પ્રગટ થયેલા દોષાથી અભ્યાસી સાધકને પોતાના અભ્યાસ તેમ જ ઉન્નતિ માટે તે માર્ગદર્શનરૂપ થતા આવ્યા છે. અંતર્મુખ ધર્મ પોતાના દોષ મોઢી કાઢી ચિત્તની શુદ્ધિ સાધવાનો પ્રયત્ન કરનારને તે પરમ અદ્વાયક છે. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં ગતો શોધનાર સાધકને તે પ્રકાશ આપનાર છે. આવા પ્રકારની શક્તિ અને પ્રભાવ આ અમગોમાં છે. જેમનામાં ભાવિકતા છે, પોતાની ઉન્નતિ વિશે જેમને તાલાવેલી છે, અંતર્મુખ થવા તરફ જેમનું નિર્ણય છે અને જેઓ અમગની ભાવાનુ દાર્દ જાણી શકે છે, તેમને તેમાં રહેલી શક્તિનો પ્રભુ - અનુભવ આવ્યા નિના રહેતો નથી. આ અમગોના કેવળ અવળાસથી સાધક જીવનસાધકતાના માર્ગે આવી શકશે, પોતાની માનવતા વધારી શકશે અને જેવટની શાંતિ પણ પ્રાપ્ત કરી શકશે મંત તુકારામે વર્ણવેલી પોતાની જેવટની અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાને તેને વખત લાભ મળે નહીં.

એક દિવસ સતે કરું છે—

‘તુકારામ મુજ રામને લાંબો મેતુ વમગ ।

ઉત્કા મેતુ મગ મયા દગવા મેતુ અમગ ।’

રામચંદ્ર અને તુકારામ એ બંનેએ મેતુ બાધ્યો, રામચંદ્રનો મેતુ તૂટી ગયો, પરંતુ તુકારામનો (અમગ રૂપી) મેતુ અભંગ છે.

નીચે આપેલા થોડા અમગો પરથી સંત તુકારામની જુદી જુદી શૃંગિકાઓ અને તે બાળનની સ્પષ્ટ ઉકિતઓ વાચકના હૃદયમાં આવશે. આ પ્રકારના મેંકડો અમગોથી તેમની ગાથા ભરેલી છે

સંત તુકારામના સમયમાં આપણા લોકોમાં અનેક દેવદેવતાઓની કામનિક - સકામ આરાધના આગવી જેમ ચાલુ હતી તેના જુદા જુદા મંત્રદાયો ચાલુ હતા. સાધકમાં એકેશ્વરી અને એકનિર બાવ આવ્યા વગર તેની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી તેથી અનેક દેવદેવતાઓની આરાધનાનો નિર્ણય તેમજે અમગોમાં કર્યો છે. તે વિષેના તેમનો વિચાર અને એમનિજ નીચેના અમગોમાં બતાવેલાં છે :-

૧

આળિયાતો સ્તુતિ આપ્યા ગ્રહહત્યા । આવાચુનિ ત્યા પાદુરગા ॥૧॥
આપ્યા વિષ્ણુદામા એકવિધ ભાવ । ન હાળો યા દેવ આળિયાતિ ॥૨॥
સત્કહ માત્રી હોઈ રસના । જરી યા વચના પાઠેન ॥૩॥
તુલા હાળે મજ આળિયા સત્ત્વે । અવધીચ પાપે ઘડતીલ ॥૪॥

૨ ✓

એકવિધ આપ્યા ન ધરૂ પાલટ । ન સદૂ તે વાટ સાપટલી ॥૧॥
હાળવનિ વેલા પાહિજે સામાઢ । માણે વુદ્ધિચલ પાય તુજે ॥૨॥
વહુન વોલના ન વળે પ્રવાર । અતરા અતર સાથા અમે ॥૩॥
તુલા હાળે અગા જીવીઆ જીવના । તુચિ નારાયણા સાધી માણા ॥૪॥

૩

આળીક ધુમરે મજ નાહી આતા । નેમિલે યા ચિત્તાપામુનિયા ॥૧॥
પાદુરગ પ્યાની પાદુગ મની । જાગૃતી સ્વપ્ની પાદુરગ ॥૨॥
પડિલે વઢળ દ્વિયા સવઢા । ભાવ તો નિરાઢા નાહી ડુજા ॥૩॥
તુલા હાળે નેત્રી વેલી ઓઢછળ । તટસ્થ તે યાન વિટેધરી ॥૪॥

૪

જ્ઞાનિયાવે ધરી ઓજવિતા દેવ । તેથે અહભાવ પાટી લાગે ॥૧॥
હાળોનિયા અવધે સાડિલે ઉપાય । ધરિયેલે પાય દૂઢ તુજે ॥૨॥
વેદપરાયણ પડિત વાચક । ન મિઢતી એક એકામધી ॥૩॥
પાહો પેલો ભાદ વૈની આત્મનિષ્ઠા । તેથે દેલ વેપ્ટા વિપરીત ॥૪॥
આગૃહિયા નાહી નિવાળે જે અગે । એકી કરતી રાગે ગુરગુર ॥૫॥
તુલા હાળે મજ વોણાવા પાગિલા । નવો વા વિઠુલા વસ્ત્રાતા ॥૬॥

૧

‘એક પાદુરગ સિવાય ખીજા કોઈની શુતિ કરવી એ અગારે
માટે અત્યંત સમાન છે. અમને પ્રિયજ્ઞાસને એકવિધ ભાવ છે અમે
ખીજા કોઈને દેવ માનતા નથી જો આ મારા વચનમાં - નિર્ધારમાં

૫

નિરોધતી પરિ ન મોઢે વિકાર । વહુ હી દુસ્તર વિષયદારે ॥૧॥
 રાહાનેનિ તુહી મરોનિ અતરી । હોનો તદાવારી નિવિષયચિ ॥૨॥
 કૃપેચિયા સાદી અમતી જવલી । વચને મોક્ષી સરત નાહી ॥૩॥
 તુલા હણે તાહા મેલવણીપાસી । વિનતી પાયાપાસી હેચિ કરી ॥૪॥

૬

ઘોલ નાહી તુહ્યા દાત્ત્વગામી । આત્મી અવિસ્વાસી મર્મમાવે ॥૧॥
 દર્મે કરી મક્કી મોમ ઠાવી જના । અતરી भावना बेगळिया ॥૨॥
 ચિત્તા તૂ રે સાદી તુજ વળે મર્મ । કિતી વરૂ મર્મ આતા પુઠે ॥૩॥
 તુલા હણે દેવા ત્ વાય વરિસી । કર્મો દુસ્તરાતી આમુચિયા ॥૪॥

૭

અનુભવે વળે યેતે પાદુરગા । રસાવે તે ના ના તુહ્યાવરી ॥૧॥
 આવરિતા ચિત્ત નાવરે દુર્જન । યાત કરી મન માઝે મજ ॥૨॥
 અતરી સમાર મક્કિ વાહ્યાત્વાદ । હણોનિ અવર તુહ્યા વાચી ॥૩॥
 તુલા હણે વાય વરૂં નેજે મર્મ । આલે સતે મર્મ મોમ પુઠે ॥૪॥

૮

‘ઉપર ઉપરથી આમદપૂર્વક મેં અકિનનો સ્વાગ કર્યો. પરંતુ અંતરમાં યૈરાઘ્ય નથી, ત્યાગવૃત્તિ નથી, એવું રોજ મારા અનુભવમાં આવે છે. મારું મન આ સ્થિતિને જાણે છે. જાગૃતિમાં જે આવ દેખાડું છું તેને સ્વપ્નમાં વીસરી જાઉં છું. ચિત્ત પ્રપંચમાયી નીકળેલું નથી. નીકળ્યું હોય એમ જાનાવું છું, પણ ચિત્તમાં પ્રપંચનો અવસાય આણે છે. સ્વાગ કરનાર બદુરૂપી જેવી મારી સ્થિતિ થઈ છે. અંદરથી દુઃખ હોઈ જાય છે.’

૯

‘નાગપાય, દુઃખ તોયે દાસ છું. એવું લોકોમાં કહેવાયું છું પરંતુ મારું વર્તન તેવું નથી. માનમાં અંદર અને બહાર જુદા જુદા ભાવ છે. કથાકીર્તનમાં દુઃખ માર્ગ નાચીને દેખાડું છું; પણ તે પ્રમાણે મારા

હૃદયમા તારા વિશે પ્રેમ નથી. ખરેખર, જે તત્ત્વ મને સમજાવુ
જોઈતું હતું તે કશું કંઈ મને સમજાયું નથી બિલકુલ, દંભના ધરામા
હું ખૂડી ગયો છું. કાળ આયુષ્યરૂપી મૂડીને દિવસરાતના માપથી જોત-
જોતામા હરી જાય છે. હું વ્યર્થ ગયો એમ દેખાય છે અને લોકોમા
મારી હાસી થશે એમ પણ મને લાગે છે '.

૩

‘કામકોધ મારા શરીરમા જીવતા હોઈ હું ઉપર ઉપરથી સાડુ
ખોલું છું તાગ ચગળ પાસે હું કેવી રીતે આવ્યો એનું મને આશ્ચર્ય
લાગે છે સતો પુરાણોના ઉદાહરણો આપે છે તે પ્રમાણમા માડું
ચિત્ત શુદ્ધ થયું નથી દેન, મારી બાબતમા સાચું નું છે તે અનુભવમા
લાવી દેખાડ, તેનો મને અનુભવ કરાવ '.

૪

‘મને મારા અવશ્ય સમજાય છે, પણ માડું મન અનાવર છે-
શાકી શકાતું નથી તેને હું શું કરું ? હે નારાયણ, તું મારા મનની
વચમા બિંબો ગદી માડું રક્ષણ કર અને તારું દયાસિદ્ધિપણું સ્થાપુ કરી
બનાવ મારી વાણી સારી સારી વાતો કરે છે પણ તે પ્રમાણે આચરવું
કંઈ છે કારણ કે હે દેન, હું ઇદ્રિયોને આધીન થઈ ગયો છું
હે મારાં માનાપ, હું જેવો તેવો તારો દાસ છું તું મારી બાબતમા
ઉદાસીનતા ન રાખીશ '.

૫

‘મનોવિકાસો નિરોધાય છે, પણ તેમને પૂલ્ય પછે નિર્મળ કરી શકાતા
નથી. કારણ કે નિયમદ્વાર ઘણા દુસ્તર છે તેથી જો તમે મારા હૃદયમાં
ભરાઈને—વ્યાપીને રહો તો હું તમારી સાથે તદ્દરૂપ થઈ નિર્વિપયી
થઈશ તમે પામે હો તો જ તમારી કૃપાની મને પ્રતીતિ થશે, કેવળ
જેવાં તેના વચનોનો ખોલો ઉપયોગ નથી. હું તમારાં ચરણ આગળ
આ જ વિનંતી કરું છું આ રીતે તાબો મેળવશે '.

રૂંદાર થાય, તો મારી જીવના મો કુકળ થાઓ. આના વિચાર બીજો કોઈ પણ મદદપ માન મનમાં જો તો બધા પાપ મને લાગે ”

૨

‘ હે નારાયણ અને એન્ધિષ છીએ અમારો તમારા વિશે એન્ધિષ ભાવ કે તેમા કુકળ ચનાર નથી બાંધિતો જે માર્ગ મને જડી ગયો છે, તેને દૂર કદી ઓળખાનો નથી તેથી તારે અમારી સલાહ લેવી જોઈએ તારા અગ્રણુ વિશે નિ । એ જ માત્ર બુદ્ધિવળ છે આ અતરની સિધ્ધિનિ કુકળ બોનવાથી સમગ્રપ એવી નથી પણ તારુ અતર માગ અતરનુ સાક્ષી છે માગ જીવના જીવન નાગપણ તું જ મારી આ સિધ્ધિનો સાક્ષી છે ’

૩

‘ ચિત્તે એક વાગ નિશ્ચય કર્યા પડી હવે મને બીજો વિચાર જ નથી આવતો ધ્યાનમા, મનમા, જાગૃતિમા અને સ્વપ્નમા એક પાંદુ-ગ માત્ર છે સર્વે ઇન્દ્રિયોને પણ આ જ વનઝ પડી ગયું છે હવે બીજો ભાવ જ રહ્યો નથી નેત્રમા ક્ષેત્રી છંદ પરની શૃતિનું એક સરખુ ધ્યાન મને લાગેતું કે

૪

‘ દેવ રોવવા માટે જાનીઓને ત્યાં ગયો, તો તેમનામા અહ ભાવ જ દેખાઈ આવ્યો, તેથી જરા ઉપાય ડોડીને હે ચિંતન મે તારા ચરણ હૃદયજે પધાર્યા કે વેદપગમણ જોયા પતિ અને અથ અભ્યાસી જોયા તેમા કોઈનો કોઈ સાથે મેળ નથી કોઈનું કોઈની સાથે મળતું આવતું નથી આત્મનિષ્ઠો પાસે ગયો તો તેમનામા વિપરીત આચરણ જોવા મળ્યું જોયો પોતે જ્ઞાન રચા નથી, પણ કૌંધારિષ્ઠ જણાય છે, તેમના તરફ શું જોવું ? દે જ્ઞાપ વિ ન, આ પૈળી માર્ગનો તું મને અમિત ન કરીશ દાસ ન શ્રીશ ’

સાધક આ પ્રકારની નિઠા પોતામા લાવવાનો અપ્ત કરતા તે પોતામા આવી ગઈ હોય એમ તેને શ્વારેક ક્ષારેક લગે છે પરંતુ

न्यां सुधी ते दृढ अने कामभनी थली नथी, त्यां सुधी तेना अंत-
र्भाव छदनभां सुसर्गात न आवतां कथारेक कथारेक विसंगति देभाई
आवे छे, चित्तभां अंयणता आनी ज्ञान छे; चित्त शुद्ध विषयभां
जान छे. संत तुकारामनी ते विषेनी तेमना पोताना ज्ञान शब्दभां स्पष्टता :

१

बळ बाह्यात्कारें संपादिलें सोंग। नाही जाला त्याग अतरीचा ॥१॥
ऐसें येतें नित्य मान्या अनुभवा। मनासी हा ठावा समाचार ॥२॥
जागृतीचा नाही अनुभव स्वप्नी। जातो विसवनी सवळ हें ॥३॥
प्रपंचाबाहेरी नाही आलें चित्त। वेळे वरी नित्य वेवसाय ॥४॥
तुवा ह्मणें मज मोट्याची परी। जाले सोव वरी आत तैसें ॥५॥

२

ह्मणवितों दास ने नाहीं वरणी। आत वरी दोन्ही मित्र भाव ॥१॥
मातो नाथीं तें दासवितों जना। प्रेम नाराणा नाही अमी ॥२॥
पाविले तें वरं न पळेचि काही। बुडालो या डोही दमाचिया ॥३॥
माजवळ काळें हातोहाती नेलें। माप या लागलें आयुष्यासी ॥४॥
तुका ह्मणें दास गेलों ऐसा दिमें। होईल या हामें लौकिकाचें ॥५॥

३

जाम क्रोध माझ जीतावी शरीरी। कावळ व वरी बोलतमें ॥१॥
जैसा मीं सरता जालों तुझ्या पायी। पाडुरग वही न वळे हें ॥२॥
पुराणीची नाही वदतील सत। तैस नाही चित्त शुद्ध जालें ॥३॥
तुका ह्मणें मज आणूनिया अनुभवा। दासवीं हें देवा साच करे ॥४॥

४

माझे मज वळां येती अवगुण। काय करू मन अनावर ॥१॥
जाता जाड उमा राहें नारायणा। दयासिंघुषणा साच वरी ॥२॥
याचा वदे परी करणें कठीण। इद्रिया अर्धात जालो देवा ॥३॥
तुका ह्मणें तुमा जैसा तैसा दास। नथरी उदास मायवापा ॥४॥

૬

‘દેવ, અમે બધી જ રીતે અવિશ્વાસુ છીએ. તારા દાતાપણમાં કાંઈ દોષ નથી; તારા દાતાપણમાં કશું કમીપણું નથી. દાંભિકે ભક્તિ કરીને ભક્તિનો સ્વાંગ દૂં કરું છું. પણ મનમાં ભાવનાઓ જુદી જ છે. હે ચિત્ત, તું સાક્ષી છું. તું આ બધી બાજતોને જાણે છે. આવી સ્થિતિમાં પછી મારે મર્ન શું કરવાનો? આવાં મારાં દુસ્તર કમોને તું શું કરીશ?’

૭

‘પાંડુરંગ, મને પોતાના અનુભવો પરથી મારા મનની સ્થિતિ સમજાય છે. તો પછી હું તમારા ઉપર શા માટે રિસાઉં? મારા દુષ્ટ ચિત્તને રોકવા જતાં તે રોકી ચકાતું નથી. મારું મન જ મારો ઘાત કરે છે. અંતરમાં મને અંસારની આસક્તિ છે અને બહારથી હું ભક્તિ દાખરું છું. તેથી તારાં ચરણોમાં અંતરાય પડે છે. આવી સ્થિતિમાં ખરું રહસ્ય સમજાતું નથી; શું કરું તે સમજાતું નથી. મારાં કર્મ પ્રમાણે સફળ કરું છું. બીજું શું?’

આ પ્રકારના ઉદ્ગારો ઉપરથી સંત તુકારામ પોતાની મનોવૃત્તિ વિશે કેટલા જામન અને રોષક હતા તથા તે જ પ્રમાણે એ મગટ કરવાની બાબતમાં કેટલા નિર્દોષ હતા એ દેખાઈ આવે છે. આ અવસ્થા બદલાઈ જઈને પોતાના મનમાં ખરી ભક્તિ જામત થાય તેમ જ પોતાને ઈશ્વરનું દર્શન થાય એટલા માટે તેઓ કેટલી બા-
કુળનાથી પ્રાર્થના કરતા હતા તે નીચેના કેટલાક અશ્વમે પરથી લક્ષમાં આવશે :—

૧

કહં એમો દશા યેઈલ માદયા અંગા । ચિત્ત પાંડુરંગા શુરત્તવે ॥૧॥
નાટવુનો વેહ પાયાવે ચિત્તન । અવસાન તેં ક્ષણ નાહી મય્યે ॥૨॥
કાય એસા પાવ હોઈન જાનાસી । વડેં હૂપીનેછી તુષ્ટતીડ ॥૩॥
શુકા હાને ઘન્ય માનીન મંચિત । ઘેઈન નિત્યાનિત્ય પ્રેમમુલ ॥૪॥

૨

એસ માગ્ય વદેં લાહાતા હોઈન । અવધેં દેસ જન શ્રદ્ધાપ ॥૧॥
મગ તયા સુધા અત નાહી પાર । આનદેં સાગર દેશાવતી ॥૨॥
દાતિ ક્ષમા દયા મૂર્તિમત અગી । પરાવત્ત સગી વામાદિકા ॥૩॥
વિવેકા સહિત વેરાગ્યાચેં ઘટ્લ । ઘમઘગિતો વાલ્લ અભિ જૈસા ॥૪॥
ભવિત નવવિધા માવદુઃક યરી । અલકારાવરી મુદ્ગર્મણિ ॥૫॥
તુકા હુણે માક્ષી પુરવી વાસના । કોળ નારાયણા તુજવિણ ॥૬॥

૩

તલ્લમલી ચિત્ત દર્શનાષી આષા । યદુ જગદીષા કર્ણા વેલી ॥૧॥
વચનીંચ સત પાવલે સ્વરૂપ । માક્ષેં નંદી પાપ યોગા યેઝ ॥૨॥
વેઠી એસા કરી ભવિતવેવસાવ । ન પવેચિ જીવ મમાધાન ॥૩॥
તુકા હુણે કઈ દેસીલ વિમાલા । પાડુરગે ધાવા ચેતેં મન ॥૪॥

૪

બાલવિતા વઠ શોક્લા મીતર । આયુષ્ય વેચે ધીર નાહી મના ॥૧॥
અનૂન કા મયે હેં તુઝ્યા અતરા । દિનાચ્યા માહેરા પાડુરગા ॥૨॥
પન વિસે ઢોલ્લા દગઢાચે પરી । મોગ તે શરીરી વિષ જ્ઞાલેં ॥૩॥
ચુકલો વાય સેં મજ ક્ષમા કરી । આલિગૂનિ હરી દ્રેમ જ્ઞાવેં ॥૪॥
અવસ્થા રાહિલી રૂપાચી અતરી । બાહેર મીતરી સર્વ કાલ્લ ॥૫॥
તુકા હુણે માક્ષે સવલ્લ ઉપાધ । પાડુરગા પાપ તુજે જ્ઞાતા ॥૬॥

૧

‘પાડુરગે, દેહનુ વિસ્મરણ થઈ એક ક્ષણ પછી વચમાં અંતર ન પડે એવી રીતે તમારાં ચગ્ગોનું ચિંતન થતુ રહે, તેવી અવસ્થા મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? મારું ચિત્ત તે માટે જ ખૂબ છે. આ લાભને હું પાત્ર થઈશ કે? તુ ક્યારે પછી પ્રસન્ન થઈશ કે? આવી રીતે હું ક્યારે ધન્ય થઈશ અને તારું નિત્ય અને અનિત્ય બંને પ્રકારનું પ્રેમ-મુખ્ય મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે?’

૨

‘જ્યા હોક્રને દુ બ્રહ્મરૂપે જોડે એવું લાગ્યું મને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે? એવું થશે ત્યારે મારા સુખનો અંત અને પાપ નહીં રહે. આનંદથી સુખનો સાગર ઊઠળશે, ત્યારે મારામાં શાંતિ, દામા, ત્યાગ મૂર્તિમંત થશે કામાદિથી મારું મન ચઢેજે પગાટત થયું હશે, પ્રજ્વલિત અગ્નિની જેમ વિવેકમદિન વૈરાગ્યનું બળ હશે આ જ્યા ઉપર—આ અવકાશ ઉપર મુગ્ધમજ્જિરૂપે શુદ્ધ ભાવયુક્ત નવવિધા ભક્તિ મારામાં હશે આવા પ્રકારની મારી વાસના, હે નારાયણ, તારા સિવાય કોણ પૂરી કરશે વારુ?’

૩

‘હે જગન્નીશ, તમારા દર્શનની ઉત્કંઠાથી મારું ચિત્ત વ્યાકુળ બની ગયું છે. તે માટે મેં તમારી કરુણાયુક્ત પ્રાર્થના કરી છે. આવા પ્રકારનાં કારુણ્ય-ચ્ચનોથી સતેને તમારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે. પણ મારાં પાપને લીધે તમારા દર્શનનો યોગ મને આવતો નથી. આ સ્થિતિમાં મારા જીવને અમાધાન ન હોવાથી કેવા વેળાની જેમ ભક્તિનો બ્યવસાય કરું છું. હે પાંદૂરંજ, મારું મન તમારી તરફ દોડે છે. તું તેને ક્યારે શાંત કરીશ?’

૪

‘હે દીનનાં માઆપ પાંદૂરંજ, તારી પ્રાર્થના કરનાં કરતાં કંઈ મુકાર્મ ગયો. આકુષ્ઠ નકામું વદી જાય છે. તેથી મનને ધીમજ રહેતી નથી. તારા ખ્યાનમાં આ જાવું કેમ આવતું નથી? ધન-અપત્તિ મને પાપર જેવી લાગે છે. શરીરના સુખોપબોગ મને વિષ જેવા લાગે છે. જે કર્મ જુઓ છું, મારા જે કર્મ અપગમ દોષ, તેની મને દામા કર આચિંગન આપીને મારા પર ગ્રેમ કર. અંતર્મોહ, અપિત સમય તારા રૂપનું ચિંતન જેવી અવરજા મારી થઈ છે. તારાં ચરણો એ જ મારા જરા ઉપાસોનો ઉપાય છે.’

आ अवस्थामा वैराग्य अने लक्षित विभेती स्थिरता ज्ञाता
भनती कंभक दहता आध्या पत्री तेमनामां कंभक आत्मविश्वास उत्पन्न
थये। अे स्थितिना छिआरे। —

१

मृत्युलोकी आह्या आवडती परी। नाही एका हरिनामैविण ॥१॥
बिटलें हें चित्त प्रपचापासूनी। धमन हें मनी बैसलेसे ॥२॥
सौनें रूपें आह्या मूर्तिजेसमान। माणिकें पापाण खडे तैसे ॥३॥
तुका ह्याने तैशा दिसतील नारी। रिसाचियापरी अह्यापुढें ॥४॥

२ ✓

धपट काही एक। नेणें भुलवायाचें लोक ॥१॥
तुमचे धरितो कीर्तन। गातो उत्तम ते गुण ॥२॥
दाऊ नेणें जडीबुटी। चमत्कार उठाउठी ॥३॥
नाही शिष्यशाळा। सागा अयाचित लोका ॥४॥
नव्हें मठपति। नाही चाहुराची वृत्ति ॥५॥
नाही देवाचन। असे माडिलें दुकान ॥६॥
नाही वेताळ प्रसन्न। काही मागो खाणखूण ॥७॥
नव्हें पुराणिक। वरणें भागणें आणीक ॥८॥
नेणें वाद घटा पटा। करिता पडित वरटा ॥९॥
नाही जाळीत भणदी। उदो ह्याणोनि आनदी ॥१०॥
नाही हालवीत माळ। भावतें मळबुनि गावाळ ॥११॥
यागमीचें कुटें नेणें। स्तभन माहन उच्चाटणें ॥१२॥
नव्हे याच्या ऐसा। तुका निरयवामी पिता ॥१३॥

३

माझे मन पाठे बसून। चित्त त ठळे तुजपासून ॥१॥
यापूनि देईन चिर। पहा वृषण ती उदार ॥२॥
मजवरी घाली धण। परि मी न सोटी धरण ॥३॥
तुका ह्याने मती। तुजवाचुनि नाहीं गति ॥४॥

૧

‘મૃત્યુસોકમાં એક દરિનામ સિવાય બીજું કશું જ ગમતું નથી. પ્રપંચમાંથી મારું મન છોડી ગયું છે. તે મને વમન જેવું લાગે છે. સોનુંરૂપું મને માટીસમાન અને રત્નખાણેક પથ્થરના ટુકડાની જેમ લાગે છે. ઓઝો અને રીંછની જેમ દેખાય છે.’

૨

‘દેવ, લોકોને કમવાનાં કંઈ કષ્ટ હું જાણતો નથી. તમારું કીર્તન કરવું અને તમારા ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન કરવું એટલું જ હું જાણું છું. લોકોને મારે નાદે લગાડવા માટે હું જડીબુટ્ટી કે અમરકારના કોઈ પ્રકારો જાણતો નથી. મારે શિષ્યશાખા નથી અથવા હું અમાચિત છું એવું લોકોને કહેતો ફરતો નથી. ધણી જમીનનો માસિક એવો મહાપતિ હું નથી. દેવની મૂર્તિઓ વેચનારાની દુકાન જેવું મારું દેવાચર્યન-દેવપૂજન નથી. મારા ઉપર કોઈ જૂતવેતાણ પ્રસન્ન નથી કે જેથી લોકોને તેમના મનની વાતો કહું. પુરાણની કથાવાર્તા વખતે કહેવું એક અને પછી વર્તણું બીજું એવો હું પુરાણિક નથી. ધટપટની વાત કરનાર એવો હું દુર્દંવી પાંડિત નથી. ‘હો હો’ કહી માથા પર સળગતી સગડી લઈ ફરનારો હું કંઈ દેવીનો ભગત નથી. ભોળા ભટ્ટા લોકોને આસપાસ ભેગા કરી માળા ફેરવનારો હું નથી. સ્તંભન, મોહન, અને ઉચ્ચાટનનું શાસ્ત્ર હું જાણતો નથી. આ બધા જેવો નરકે જનારો મૂર્ખ હું નથી. હું તમારું કીર્તન કરું છું અને તમારા ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન કરું છું.’

૩

‘પ્રભો, જોઈએ તો મારું મન તું કસી જો. તારી પાસેથી મારું ચિત્ત ઢગનાર નથી. હું કૃપણ છું કે ઉગ્ર તે જોવા માટે મારું માથું તું માગ. તે કાપીને તને આપીશ. મારા પર ધણના મા મારીને જો હું તારાં ચરણ હોડનાર નથી. છેવટે તારા વિના ગનિ નથી એવી મારી દડ થદા છે.’

ભક્તિભાવનામાં અને તદ્દુપતામાં આનંદ લાગ્યા પછી સર્ત
પ્રકારામની મનોવૃત્તિ દર્શાવનારા અભગો —

૧

રૂપેં ગોવિલે ચિત્ત । પાચી રાહિલેં નિશ્ચિત ॥૧॥
તુહી દેવા મવધેચિ ગોમટે । મુલ દેસતા દુલ ન મેટે ॥૨॥
શાલી હ્રિદયા વિશ્રાતિ । ભ્રમતા પીડિત તે હોતી ॥૩॥
તુવા હાળે મેટી । મુટલી મવગદાચી ગાઠી ॥૪॥

૨

દેવેં જીવ ધાલા । સસાર તો કઢૂ શાલા ॥૧॥
તેચિ ચેતીલ હેંકર । આનદાને હરિહર ॥૨॥
વેધી આણિયાસ । એસા જયા અગી કસ ॥૩॥
તુવા હાળે મૂક । યેળેં ન ઝગે આણીર ॥૪॥

૩

આનદાચે હોહી આનદતરંગ । આનદચિ અગ આનદાચેં ॥૧॥
વાય સાગો જાલેં કાહોચિયામાહી । પુઢેં ચાલી નાહી આવડીનેં ॥૨॥
ગર્ભાચે આવટી માતેચા હોહલા । તેથીચા જિઘ્ઘાલા તેથેં વિવે ॥૩॥
તુવા હાળે તંસા બોતલામે ઠમા । અનુભવ સરિમા મલા આજા ॥૪॥

૧

‘તમારા રૂપમા માડુ ચિત્ત જગદર્થ ગયુ ॥ અને તમારો
ચરણોમાં તે સ્થિર થયું છે દેવ, તમે બધી રીતે મુદ્દર છો તમારું
મુખ જોતાં દુઃખ નાશ પામે છે. અનેક વિષયોમા ભ્રમવાને લીધે પીડિત
હ્રિદયોને હવે વિશ્રાંતિ મળી છે તમારો મેળાપ થયો એટલે ભવબંધનની
ગાંઠ છૂટી ગઈ ’

૨

‘મધ્યભક્તિથી મારો જીવ તૃપ્ત થયો. સસાર મને કડવો લાગે
છે. તૃપ્તિને લીધે મને હવે તે પ્રકારના આનંદવાચક હરિહર* નામના

* જમરાનુ પૃ.૩ કીરને ઓડકાર આવ્યા પછી આધુઓ ‘હરિહર’
સખ્દ બોલે છે.

ઓહકાર આવે છે. બીજાને આકર્ષવાનું સામર્થ્ય જેનામાં છે તેની શક્તિથી ફરીથી જૂઠા ન લાગે એવી તૃપ્તિ થઈ છે.’

૩

‘આનંદના સરોવરમાં આનંદના તરંગો જ ઊછળી રહ્યા છે. આનંદનાં બધાં અંગો આનંદમય જ હોય છે. તે પ્રમાણે भारी સ્થિતિ અવર્ણનીય થઈ છે. હવે આગળ અનુભવ લેવાનો રક્ષ રહ્યો નથી. જે પ્રમાણે પેટમાં રહેલા ગમની ઇચ્છા પ્રમાણે માતાને દોહદ થાય છે, તે પ્રમાણે મારા હૃદયમાં જે અનુભવ હત્યો છે તે જ મારા મુખમાંથી બહાર પડે છે.’

આ સ્થિતિ કામગમની પ્રાપ્ત થાય ત્યાં મુધી તેમને વચમાં વચમાં નિરાશા પણ આવતી; તે વખતે તેઓ કહેના :

૧ ✓

તુક્તા મરવંના આઘા । પાર હોતા પુરુષોત્તમા ॥૧॥
 મવન્નાગરમંવટી । સારિસીલ જગજેઠી ॥૨॥
 નામ આદિત્યાચેં શાહ । ત્યાચા ન પડે ડજેહ ॥૩॥
 મિલગર્જીચેં સૌને । ત્યાસી માહાણ ટેચી વોપ ॥૪॥
 તુવા જાણે દેવા । ઘીદ મોહૂનિમા ટેચા ॥૫॥

૨

‘હે પુરુષોત્તમ, હે જગજેઠ. આ બવન્નાગરમાંથી તું અમને તારીશ એવો અમને ઘણો ભગેમો દતો. પરંતુ સૂર નામના જાણો પ્રકાશ પડતો નથી. દગેગને દિવસે મીમોદવંધન વખતે સમીટ્ટનાં પાંદડાંને સોનું કહે છે તેને કેઈ ગીરા રાખે કે? તેમના નામ પ્રમાણે તેમનો ઉપયોગ દેખાતો નથી. તે પ્રમાણે પનિનને પાવન દગનારા તારા ત્રિસુદનો ઉપયોગ નથી. તે ત્રિસુદ દવે તું છોડી દે.’

આરી સ્થિતિમાં ત્રાસીને તેઓ દેવને કહેતા : —

૨

જાણાસાથી આહી જાળિલા સસાર । ન કરા વિચાર એસા દેવા ॥૧॥
કેસે નેળો તુહા કરવતે ઉદાસ । માજા પ્રેમરસ મગાવયા ॥૨॥
મમર્પૂનિ ઠેલો દેહ હા સવલ । ધરિતા વિટલ ન લજા માજા ॥૩॥
તુકા હાળે અવધી મોનલૂનિ આમ । ફિરતો ઉદાસ કોળાસાથી ॥૪॥

૩

પરાવા વાદાલા નહે હે ઉચિત । અધીચ વા પ્રીત લાવિયેલી ॥૧॥
જાણતસા તુહી રૂપાચે જાવવ । આપુલાલે જીવ ઘેતે એસા ॥૨॥
વાય હાળજનિ આલેતી આકારા । આહ્યા ઉજગરા કરાવયા ॥૩॥
તુકા હાળે મીઠહોતો આજિવરી । આસા દેવા ડરી કોળ ઠેવી ॥૪॥

૨

‘અમે અમારો સસાર શા માટે બાળી નાખ્યો તેનો તમે વિચાર કરના નથી મારો પ્રેમરસ બગાડીને તમે મને કેમ નિરાશ કરો છો, એ હું બાળ્યો નથી । દેહ બધી રીતે તમને સમર્પણે હું ખેડો છું અને તમે મારાથી અભગ્રાઈ બાળો છો, એની તમને શરમ આવતી નથી તમે જરા વિચાર કરો તમામ આશાઓને છોડી દઈ ઉદાસપણે હું કેને માટે બન્કુ છું ।’

૩

‘અમારો કટાળો કરવો, એ તારા માટે ઉચિત નથી એમ હોત તો પહેલેથી તે અમને તારી પ્રીતિ કેમ બગાડી ? અમારો જીવ તારા રૂપ તરફ આકર્ષાય છે એવો તેનો પ્રભાવ તું બાળ્યો દતો, તો પછી અમને એની તાનાવેની બગાડા — અસમાધાન કરાવવા તમે આમર શા માટે ધર્યો વારુ ? હે દેવ, આજ સુધી મેં તારો અકોચ રાખ્યો પણ હવે તારી પરવા મેં રાખનાર ?’

આ સ્થિતિમાં દેવને તેઓ પૂછે છે —

૪

ચિત્ત ઘેઝનિયા તૂ નાચ દેગી । એસે મજપાગી સાગ આઘો ॥૧॥
 તરિચ પટરિરાયા ઘરિચ સાટોવાટી । નેધે જાય તુટી ચેઈલ તેં ॥૨॥
 રિદિગિદિ વાહો દાવિચી અમિલામ । નાહો મજ આસ મુવતીચોહો ॥૩॥
 તુરા હણે તુલે માને ઘડે તર । મક્તીચા માવ રે દેળે ઘેળે ॥૪॥

૪

‘મારુ ચિત્ત વર્ષને તેના બદલામાં તું મને શું આપીશ તે મારી આગળ પહેલાં કથૂન કર, તો જ પંદરીગમ, હું તારી સાથે લેવડ-દેવડનો બ્યવદાર કરીશ મને તુકસાન થાય એવું કહી હું લખશ નહીં. તું ગિદિમિદિઓની અભિનાયા—લાવચ મને બતાવીશ, તો હું પહેલેથી જ કહું છું કે મારે તેની ગળ નથી એટલું જ નહીં પણ મુક્તિનીયે મારે જરૂર નથી ભક્તિનો ભાવ આપવા-નેવાનો આપવો પહેલાં હોય તો તારું મારુ બનશે.’

આ પ્રમાણે ક્યારેક ભાવનો અતિરેક તો ક્યારેક ઈશ્વરના મેનાપ વિશે ઉકંઠા અને વ્યાકુળતા, ક્યારેક નિગથા તો ક્યારેક કૃત્રીયા આશા લાગનાં તેઓ કહેતા : ‘કાંબ્યા કાલેં તરી હોઈલ અગિવાર ।’ — ‘કોઈ કાળે પણ મારે અંગીકાર થશે અર્થાત્ મારા ઉપર તમારી કૃપા થશે’ આમ વિશ્વાસ રાખીને તેઓ ધીરજ ધરતા અને કહેતા :—

આતા મય નાહો એમેં વાટે જીવા । ઘટલિયા મયા સમયોર્ષી ॥૧॥
 આતા મામ્યા મનેં ઘરાવા નિર્ધાર । જિન્ની અતર ન પહાવે ॥૨॥
 ચેયેં નાહોં જાતી કોળાચી તિયસ । આમ્યા યાજનાસ કૃત્તેમિસો ॥૩॥
 તુરા હણે ચેયેં નાહોં દુગી ધરી । રાય રવા મરી દેવનાયો ॥૪॥

‘દેવ તું અર્થ છે તારી કંઈ મેરા માગથી થઈ છે. દવે કમો બપ રાખવાનું કાગળ નથી એમ મને લાગે છે, દવે માગ મનથી માટે પાકો નિશ્ચય કવો એન્હો કે માગથી તારા ચિંતનમાં કમો અંતગમ

न पडे. तारी पासे आवेक्षा कोर्छ पय यायकने अस्मार सुधी तारी
 कृपानी आगतमां निगद्य यवुं पड्युं नथी. देनां यरथ आगग न
 कोर्छ जय, पत्री ते राज्ञ दोष के रंक, कोर्छनीये आगतमां लुटे
 लान नथी '

आपी लुटी लुटी छिक्ट अवस्थाओमांथी पसार यतां लोडे
 तेमने पूज्य भानना लाग्या ओ तेमने असल लागनु; तेथी
 तेओ कहेना :—

१

गण्डे सुख मज १ लग हा मान । न राहे हूं जन काय पर ॥१॥
 देहपचारे पोळतसे अग । विपतुल्य चाग मिटान्न तें ॥२॥
 नाइववे स्तुति वाणिता थोरीव । हानो माझा जीव वासावीस ॥३॥
 तुजे पाये ऐसी साग काहो कळा । नको मृगजळा गोवू मज ॥४॥
 तुका ह्मणे आता वरी माझे दित । वाढावें जळत आगीतुनि ॥५॥

२ ✓

राज वाटे मज मानिती हे लाऊ । हें तो नाही एव माझे अगी ॥१॥
 भोजुनि मिजलो मापाचिया परी । जाळावी हे थोरी लामाविण ॥२॥
 नोमळ कटव तीक्ष्ण अगरी । पाचट ते वरी अगकाति ॥३॥
 चित्रोचें लेप शुगारिलें निकें । जीवेंविण फिकें रूप त्याचें ॥४॥
 तुका ह्मणें दिसे वाया गेलो देवा । अनुभव ठावा नाही तेणें ॥५॥

३

याचेच्या चापल्यें बटु आला कुशल । नाही बीजमूळ हाता आलें ॥१॥
 ह्मणोनि पत्ररिराया दु खी होतें मन । अतरीचें कोण जाणें माझें ॥२॥
 पूज्य झाला अया आला अभिमान । पुढील कारण खोळबलें ॥३॥
 तुका ह्मणें सृण न कळचि निर्मयी । मापडलो हाती अहवाराचे ॥४॥

४

जन मानवलें वरी बाह्यात्कारी । तैसा मो अतरी नाही झालो ॥१॥
 क्षणुती पडरीनाथा वाटाने चिता । प्रगट बोलता राज वाटे ॥२॥

મતા પ્રહારુષ જાલે અવધ જન । તે માણે અવગુણ ન દત્તની ॥૩॥
તુકા હજી મી તા આપણાતી ઢાલા । આજે વરા દેવા જેમાર્તસા ॥૪॥

૫

કાય આતા આહી પાટજી મરવે । જગ ચાલવાવ મવત મૂળ ॥૧॥
એસા તરી એક સાગા જી વિચાર । વહુ હોતો ફાર કામાવીસ ॥૨॥
કાય કયિત્વરથી ઘાટુનિવા રહી । કરુ જોડાજોની અધારાથી ॥૩॥
તુકા હજી કાય ગુપાની કુવાના । રાહા નારાયણા વરની ઘાત ॥૪॥

૧

‘મારે આ માન ન જોઈએ મને તેનાથી મુખ થતુ નથી. પણ
લોકો સન્માન મ્હાં વગર રહેતા નથી દેવ હું તુ કહું? શરીરના
મુખોપચારથી જેમ મારુ અંગ બળી જાય છે, સાગ મિથ્યાન્ન જેમ
મને વિન જોવા લાગે છે, તેમ મારી સ્તુતિ કે મોટાઈનું વર્ણન મારાથી
અંબળી શકતુ નથી, તેથી મારે શ્રવ અન્નાર્થ જાય છે દેવ, તારી
પ્રાપ્તિ થાય એવું કોઈ સાધન તું મને ક’ મને આ મુગજળમા
મૂચરી ન નાખ મારુ કઈ દિન થાય એમ કર અને આ અંગતા
અમિમાથી કાઢ’

૨

‘દેવ, લોકો માન આપે છે એ બદલ મને બાજ આવે છે.
કારણ કે મારામાં કશી પાત્રતા નથી અનાજ માપવાની પાત્રી જે
પ્રમાણે સેવડો મણુ અનાજ માપી માપીને ધસાય છે માત્ર પણ
તેને પોતાને તેમા કશો લાભ થતો નથી, તે પ્રમાણે લાભ સિવાય
મોટાઈ શા કામની? કુમજા કાટાની અણી તીક્ષ્ણ દેખાય તોપણ તે
નરમ હોય છે અથવા બીજા પરના ચિત્રો ઉત્તમ રીતે શલ્યાદેતાં
હોય, તોયે તેમા શ્રવ ન દોવાથી જેમ વ્યર્થ હોય છે તેમ તારો
અનુભવ મને ન દોવાથી મારો જન્મારો વ્યર્થ ગયો એમ મને
લાગે છે’

૩

‘વાણીની ચતુરાઈને લીધે હું બોલનામા કુશળ થયો છું. પણ પરમાયનુ બીજા કે મળ મારા હાથમા આવ્યું નથી તેથી હે દેવ, મારું મન દુખી થાય છે મારા અતરની આ સ્થિતિને કોણ જાણી શકે? લોકોમા પૂજ્ય થવાથી મારામા અહકાર આવ્યો છે તેને લીધે મારી પ્રગતિ અગ્રી મઈ છે અહમરના હાથમા સપડાઈ ગયેલો હોવાથી પરમાયનું ખરું રહસ્ય મારા સમજવામા આવતું નથી ખરું પગમાઈ જ્ઞાન થતું નથી’

૪

‘મારા જહારના આચરણ પરથી લોકોમા હું માન-સન્માન પામ્યો છું, પણ અતરમા હું તેવો થયો નથી તેથી હે દેવ, મને ચિતા થાય છે અને આ સ્થિતિ પ્રગટપણે બોલતા મને શરમ આવે છે સતોને બધા લોકો બ્રહ્મરૂપ લાગતા હોવાથી તેઓ મારા અવશુણ્ણ જોતા નથી પણ હું કેવો છું તેની મને ખબર છે તેથી હું જેવો દતો તેવો જ હજી છું એમ મને લાગે છે’

૫

‘દેવ અમારે ભક્ત કહેનારાની જગતને દગતા મહીને આમ જ પેટ ભરતા રહેવું એવો જ તમારો વિચાર છે કે કેમ કહો વારુ? હું તો બહુ અકળાઈ જાઉં છું કવિત્વની ટેવ પાડીને અક્ષરોની આવી જોડાઓ હું કરતો રહું? અને આવી રીતની દુકાન ચલાવીને મારો પોતાનો ધાત કરતો રહું?’

માન, કીર્તિ, પ્રતિજ્ઞા વિશે આટલી નિરિચ્છ, નિર્દોષતા અને પોતાની ખરી સ્થિતિ વિશે આગની સ્પર્શતા દર્શાવનારા વચનો તેમના અભંગોમા અનેક ઠેકાણે આવેલા છે પોતે નિર્દોષ નિરહકારી અને નિરિચ્છ હોવાથી સમાજના પાખડ, દલ વગેરે જોઈને તેમને ઘણું દુખ થતું હતું પાખડ અને દોષ કરનારાઓનો કડક શબ્દોમા નિષેધ કરતાં તેઓ કહેતા —

१

बावडीच्या मते वरितो भोजन । भोग नागयणें ह्याणती बेला ॥१॥
 अवघा देव ह्याणे वेगळें तें काम । वर्षासाठी होय फोडू पाहे ॥२॥
 लाजे कमडलू धरिता भोपळा । बाणोव धीगळा प्रावरण ॥३॥
 शाला गढवे घातुद्रव्यइच्छा चिनीं । नंदवर बोलती अवघें मुखें ॥४॥
 तुका ह्याणे तया देवा नाही भेटी । ऐसे कल्पकोटि जन्म घेता ॥५॥

२ /

शिकल्या शोलाचे सागनील बाद । यनुभवभेद नाही कोणा ॥१॥
 पडित हे ज्ञानी वरितील वया । न मिळती वर्षा निजगुला ॥२॥
 तुका ह्याणे जैसी लाषामाठी ग्याही । देतील हे नाही टाकी वस्तु ॥३॥

३

पिढपोपकाच्या जळो ज्ञानगोष्टी । मणी दृष्टिभेदी न हो त्याची ॥१॥
 नाही सतधिन्ह उमटलें अर्गी । उपदेगालागी पात्र झाला ॥२॥
 पोहों नेजे पामे लाबितो आणिका । ह्यापावे त्या मूर्खा काय आता ॥३॥
 मिगलें तें गेलें सिगलियापासी । जाली त्या दोषागी एव गति ॥४॥
 सुना ह्याणे अहो देवा दीनानाथा । दरयण आता नको ग्याचें ॥५॥

४

मुखें बोले ब्रह्मज्ञान । मनी धन अभिमान ॥१॥
 ऐगियाची वरिता सेवा । काय मुख होय जीवा ॥२॥
 पोटासाठी सत । झाले कलीव बहुत ॥३॥
 निरळ्या ऐशा काणी । तुका ग्यासी लोटागणी ॥४॥

५

बोण्ट बोळता वाटे सांगे । करनी वरिता अग वापे ॥१॥
 नदरे बेराग्य मोतारें । मज बोळता न वाटे मरें ॥२॥
 दिव पारें प्रान्गोप्रासी । पन्व सांचि एव सोनी ॥३॥
 तुका ह्याणे जन्मि दावी । ग्याचे पाय माझे जीर्वा ॥४॥

૧

‘જે જ્ઞાની કહેવડાનારા સ્વાદ-લુપ્થતાથી બોજન કરે છે અને બોક્તા નારાયણ એમ કહે છે, અથવા બધે ઈશ્વર ભરેલો છે, તેના વગર ખીજું કંઈ નથી એમ પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ અર્થલોભથી માયાં ફેડે છે; તેમ જ કમંડળ અને તૂમકું હાથમાં રાખતાં અને ધીંગડાંવાળાં વસ્ત્રો ઓઢતાં જેમને શરમ આવે છે, જેમને શાલ, લોટા, સોનુંચાંદી અને દ્રવ્યની ઇચ્છા હોય છે પણ ગધું નશ્વર છે એમ મોઢેથી કહે છે, એવાઓને કરોડો જન્મમાંયે દેવનો મેળાપ થનાર નથી.’

૨

‘જેઓ અનુભવ ન જાણતાં શીખેલા શબ્દો પરથી વાદવિવાદ કરે છે તેમ જ જે પંડિત અને શબ્દજ્ઞાની આત્મસુખ ન જાણતાં ભગવાંનની કેવળ કથા કરે છે, તેઓ વસ્તુની માહિતી ન હોવા છતાં હાંચ લઈ સાક્ષી આપનારા જેવા છે એમ સમજવું જોઈએ.’

૩

‘દેહ-મમતાથી સુખોપચાર બોગવનારાની જ્ઞાનવાર્તાને ધિક્કાર હો. તેમનાં દર્શન પણ મને ન થાઓ. પોતાને તરતાં આવડતું નથી છતાં જે ખીજને તારવાનો ડોળ કરે છે; અને સંતનાં લક્ષણ પોતાના શ્વનમાં ઊતર્યાં નથી છતાં જે ખીજનઓને ઉપદેશ આપવા લાગે છે; એ બંને સરખા જ મૂર્ખાં નથી શું? તેમને શું કહેવું? એક થાકેલો ખીજ થાકેલા પાસે જાય તો બનેની એક જ ગતિ સમજવી. હે દીનાનાથ પ્રભો, એવાઓનું મને દર્શન પણ ન થાઓ.’

૪

‘મોઢેથી બ્રહ્મજ્ઞાન બોલનાર, પણ મનમાં ધન અને માનની અભિલાષા રાખનારની સેવા કરવાથી શ્વને શું સુખ પ્રાપ્ત થવાનું? કળિયુગમાં પેટ માટે ઘણા સંતો થાય છે; પણ ખરા સંત અને જ્ઞાની આ જગતમાં વિરલ છે. આવા વિરલ સંત અને જ્ઞાનીને મારા સાષ્ટાંગ નમસ્કાર.’

૫

‘વૈરાગ્યનાં વચનો બોલનાં એ સહેલું છે, પણ તેનું આચરણ કરવાનો સમય આવે ત્યારે અંજ હાંપતા લાગે છે. વૈરાગ્યધારણ કરવો એ સહેલી વાત નથી. તેથી કોઈ વૈરાગ્યની વાતો કરે છે, ત્યારે તે મને ખરી લાગતી નથી. વૈરાગ્ય એ કોઝિયે કોઝિયે વિષ ખાવા જેવું કાણુ છે. તેથી જે આ ત્રન બરાબર પામે છે તે ધન્ય છે. જે આનું આચરણ કરી જતાવે છે તેનાં ચરણ મારા હૃદયમાં છે.’

સંતો વિશે તેમના મનમાં જડુ પૂન્યભાવ હતો. સંતોનાં શ્લોકો અને તેમના વિશેના પૂન્યભાવનું વર્ણન સંત તુકારામના અનેક અભગિમાં આવેલું છે :

૧

હિરા ઠંવિતા દેરણી । વાંચે મારિતા જો ઘણી ॥૧॥
તોષિ મોલ પાવે સરા । કરણીવા હોય ચુરા ॥૨॥
મોહરા તોષિ અર્ગે । મૂન ન જલે જ્યામ્યા મર્ગે ॥૩॥
તુકા હણે તોષિ સત । મોની જગાચે આઘાત ॥૪॥

૨

તીર્થી ઘાંડા પાણી । દેવ રોકઢા સજ્જની ॥૧॥
મિઢાલિયા મતમગ । સમર્પિતા મલે અગ ॥૨॥
તીર્થી માવ વઢે । થેથે આનાઠ તે વઢે ॥૩॥
તુકા હણે પાપ । ગેલે ગેલ્યા વઢે તાપ ॥૪॥

૩

ષડનાચે હાત પાયહી વડન । પરિમા નાહી હીન થોળી અગ ॥૧॥
દીપા નાહી પાટી પોટી અઘકાર । સર્વાને માકર અવધી મોડ ॥૨॥
તુકા હણે તૈસા મજ્જનાપામૂન । પાહાતા અવગુણ મિલેચિ ના ॥૩॥

૪

કાય વાળુ આના ન પુરે હે વાળી । મસ્તક ચરણો દેવીનમે ॥૧॥

જગાચ્યા વલ્યાણા સતાચ્યા વિમૂતી । દેહ વપ્તવિતી ઉપવારે ॥૨॥
મૂતાચી દયા હે માઢવલ સતા । આપુલ્યા મમતા નાહી દેહી ॥૩॥
તુવા હાણે મુલ્લ પરાવિયા મુલ્લે । અમૂત હે મુલ્લે સ્વતમે ॥૪॥

૫

તુહી સત માયબાપ વૃપાવત । વાય મી પતિત કીર્તી વાણૂ ॥૧॥
અવતાર તુહા ધરાયા કારણ । ઉદરાવે જન જડ જીવ ॥૨॥
વાઢવાયા મુલ્લ ભક્તિ ભાવ ધર્મ । કુઢાચાર નામ વિઠોવાચે ॥૩॥
તુવા હાણે ગુણ ચંદનાચે અગી । તંસે તુહી જમી સતજન ॥૪॥

૬

વામ સાગી આતા સતાચે ઉપવાર । મજ નિરતર જાગવિતી ॥૧॥
વામ ઘાવેંત્યામી ઘ્વાવેં જતરાઈ । ઠેવિતા હા પાચી જીવ થોડા ॥૨॥
સહજ વોઠણે હિત ઉપદેશ । વરૂનિ માયાસ શિવવિતી ॥૩॥
તુવા હાણે વસ્ત ધેનુવેચ્યા ચિત્તી । તંસે મજ યેતી સામાઢીત ॥૪॥

૭

મુક્તિપાગ નાહી વિષ્ણૂચિયા વાસા । સસારતો વંસા ન દેલતી ॥૧॥
વૈસલા ગોવિંદ જડોનિયા ચિત્તી । આદિ તેષિ અતી અવસાની ॥૨॥
ભોગ નારાયણા દેઝનિ નિરાઢી । ઓવિયા મગઢી તોચિ ગાતી ॥૩॥
વઢ ઘુઢિ ત્યાચી ઉપવારાસાઢી । અમૂત તે પોટી સાઢયિલ ॥૪॥
દયાવત તરી દેવાચમારિલી । આપુલી પારલી મોઢસતી ॥૫॥
તુવા હાણે ત્યાચા જીવ તોચિ દેવ । વંકુટ તા ઢાવ ચસતી તે ॥૬॥

૧

‘એરણ ઉપર મૂકેયો જે હીરો ધણના ધાથી પણ તૂટતો નથી.
તે જ હીરો સાચો. બનાવગી હીરો ધા સામે ટકી શકતો નથી, તેના
ચૂરેચૂરા ધર્મ જામ છે જેની મોખનમાં સ્ત્રી અગ્નિમાં અગ્નિ તો
જ અરો મરોરો * તે પ્રમાણે ધર્મથી જગતના આધાર જે સદન કરે
છે, તે જ અરો મત’

* જે પ્રકારનો મધુ .

૨

‘તીર્થમાં પથ્થરની દેવમૂર્તિઓ અને વાણી મગરો પણ સતમા દેવ સામાત મગરો તેથી અસંગ મળે ત્યા સર્વસ્વ અર્પણ કરવું સારું તીર્થમાં ભાવ પ્રમાણે ફળ મળે છે, પરંતુ સત સગતિમાં અસાનીને પણ જ્ઞાન થાય છે તે જ પ્રમાણે પાપ અને તાપ નષ્ટ થવાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે ’

૩

‘ચંદનના મધા અગ ચંદન જ છે પારસમણિનો ઠાઈ પણ ભાગ ઝોઢો પ્રમાણશાળી નથી દીવાની પાખળ કે આગળ કપાષે અધારું નથી સાફર સર્વાંગે મીઠી જ છે તે જ પ્રમાણે સજ્જનને માર્ગ પણ દૃષ્ટિએ ખેડિયો તેનામાં અવગુણ દેખાશે નહીં ’

૪

‘સંતોના મહિમાનું દું શું વર્ણન કરું? માગી વાણી અપૂરતી છે તેથી દું તેમના ચરણોમાં મસ્તક મૂકું છું સંતોની નિશ્ચૂતિ જગતના પ્રત્યાણુ માટે હોય છે એવો મુદ્દો વેદોને તેઓ જગતના ઉપર ઉપકાર કરે છે જૂનમાત્ર વિષે દયા એ જ સત્તાની મૂડી છે પોતાના શરીર ઉપર તેમને મમતા હોતી નથી બીજાઓના મુખથી તેઓ મુખી થાય છે અને તેમના મોઢેથી અમૃત સતત વસા કરે છે ’

૫

‘હે સંતો તમે માગ કૃપાળુ માગ્યા હો દું પતિત તમારી કીર્તિનું શું વર્ણન કરું? જડ જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે અને શુભ, ભક્તિભાવ, ધર્મ તેમ જ વિકોળાના નામસ્મરણનો કુળાચાર વધાવવા માટે જ તમારો અવતાર છે ચંદનની જેમ, હે સતગત, તમારા અંગેઅગમ સદ્ગુણ ભરેલા છે ’

૬

‘આ સતગતોના ઉપમરનું દું શું વર્ણન કરું? તેઓ મને નિરંતર જાગ્રત રાખે છે તેમને શું આપીને તેમના સ્વયંમાયી મુક્ત

થાઉ વારુ ? તેમના ચરણોમા જીવ સમર્પણ કરીએ તોયે તે થોડું જ છે તેમના સદ્ગુણ જોવાવાયા હિત અને ઉપદેશ ભરેલા હોય છે અને મહેનત લાઈનેય તેઓ મને શીખવે છે ગાયના મનમા પોતાના વાછડા વિશે જે પ્રમાણે મમતા દોષ છે તે પ્રમાણે મમતાથી તેઓ મને સલાખે છે'

૭

‘વિષ્ણુના ભક્તોને મુક્તિની ગરજ નથી સસાર કેવો છે તે તેઓ જોતા જ નથી તેમના ચિત્તમા ગોવિંદ દૃષ્ટિએ દસી ગયો છે આદિ અને અંતમા તેમને ગોવિંદનો જ અનુભવ થાય છે બધા ભોગ નારાયણને અર્પણ કરીને તેઓ અતિથિ રહે છે અને તેના મમળમય ગીતો તેઓ ગાય છે તેમનું મળ તેમની શુદ્ધિ એ મહુ ઉપકાર માટે દોષ છે તેમના હૃદયમા અમૃત ભરેલું છે તેઓ દેવની જેમ દયાળુ હોય છે અને તેમને આપ-પરભાવ હોતો નથી આ વિષ્ણુભક્તોનો જીવ તે જ દેવ છે અને તેઓ જ્યાં રહે છે તે સ્થાન વૈકુંઠ છે’

આના પ્રશ્નનું સતપણ શુ કર્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિશે તેમનો ઉત્તર —

૮

નાહી સતપણ મિલત તેં હાદી । હિંદતા વપાદી રાની વની ॥૧॥

નયે મોલ દેતા ઘનાચિયા રાણી । નાહી તેં જાવાસા પાતાઢી તેં ॥૨॥

તુકા હણે મિલે જિવાચિય માદી । નાહી તરી મોટી વોગ નયે ॥૩॥

‘સતપણ બજારમા મળતું નથી, ગિરિક દરાઓમા — જગલમા ભાગ્યવાથી મળતું નથી ધનના દુના આખ્યાથી તે મળતું નથી, નથી તે આગશમા કે નથી તે પાતાગમા પોતાના જીવની કિમત આપીને જ તે મળી રહે છે જીવની આશા રાખીને — સ્વમુખની આશા રાખીને સતપણ મળતું નથી આજની કિમત આજનાની જેની તૈયારી ન દોષ તેજે સતપણની પાત કાચી નહીં’

મૂત, ભવિષ્ય કહેનારાઓ વિષે તેમનો નિષેધ :—

૧

સાગો જાણતો શકૂન । મૂત ભવિષ્ય વર્તમાન ॥૧॥

ત્યાંચા આહ્વાસી વટાळा । પાહોં નાવડતો ડોळा ॥૨॥

રિદ્ધિસિદ્ધિંચે સાધવ । ચાચાસિદ્ધ હોતી એવ ॥૩॥

તુરં દાણે જાતો । પુણ્યદાયે અર્ધામની ॥૪॥

૨

મૂત ભવિષ્ય વળો યાવે વર્તમાન । હેંતો માગ્યહીન ત્યાંચી જોડી ॥૧॥

આહ્વા વિષ્ણુવામી દેવ ધ્યાવા ચિત્તે । હોનાર તેં હોતે પ્રારબ્ધે ॥૨॥

જગહ્વીમાટી ધાનલેં દુવાન । જાતો નારાયણ અતરોનિ ॥૩॥

તુવા દાણે હા હો પ્રપચ ગાઢા । ચોરમી તે પીઠા રિદ્ધિસિદ્ધિ ॥૪॥

૩

‘જેઓ શુકન અને મૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન કહે છે તેમનો અમને કંટાળો છે, એટલું જ નહીં પણ તેમને જેવાની ઇચ્છા અમને થતી નથી. કોઈ રિદ્ધિસિદ્ધિના સાધક હોય છે તો કોઈ વાચામિદ્ધિની પાછળ લાગેલા હોય છે. તેમનાં પુણ્યનો ફાયદો તે બધા અધોગતિ પામે છે.’

(૨)

‘મૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન સમગ્રપ એવી જેઓ ઇચ્છા કરે છે, તેઓ ભાગ્યહીન છે. અમે વિષ્ણુદાસ કેવળ ઈશ્વરનું ચિંતન કરીએ છીએ. હવે જે કંઈ થવાનું તે પ્રારબ્ધ પ્રમાણે થતું રહેશે એવી નિશ્ચય રાખીએ છીએ. જગતની રૂઢિ માટે જેઓ મૂતભવિષ્ય કહેવાની દુકાનદારી ચલાવે છે, તેમની અને નારાયણની વચ્ચે અંતરાય પડી જાય છે. ચાલુ પ્રપચ પહેલેથી જ ધણે કંઈ હોય છે, તેમાં વળી રિદ્ધિસિદ્ધિનો ઉમેરો થવાથી તે મોટી પીઠા જ થઈ પડે છે.’

કોઈ સંત તેમને પૂછ્યા કે, ‘તમે દેવને દી । છે? અમને પણ તેમના દર્શન કરાવો.’ એ જાગૃતમાં સંત તુકારામ કહેતા :—

નેળે ફુર્કો વાન । નાહી એકાતીચે જ્ઞાન ॥૧॥
તુહી આઢવા હો સત । માજ્ઞા માદર વૃત્તાત ॥૨॥
નાહી દેલિલા તો હોઢા । દેવ દાસવૂ સવઢા ॥૩॥
ચિંતનાચ્યા મુલે । તુવા હાળે નેળે દુલે ॥૪॥

‘હે સંતગન, તમે મારું કહેવું આદરપૂર્વક સાંભળો. કાન
ફૂંકવાનું એટલે કોઈના કાનમાં મંત્ર કહેવાનું હું જાણતો નથી, એકાંતનું
જ્ઞાન આપવાનું પણ મારી પામે કશું નથી. જે દેવ મેં જોયો જ નથી
તે બીજાને કેવી રીતે બતાવું? ઈશ્વરચિંતનના સુખમાં હું દુઃખ જાણતો
નથી. એ જ મારી ખરી સ્થિતિ છે.’

‘રાગ્ય અને ભક્તિને માર્ગે જતાં તેમાં ધન્યતા લાગ્યા પછી
તેઓ કહે છે —

માગ્યવત આહી વિષ્ણુદામ જમી । અમગ પ્રસગી ધૈર્યવત ॥૧॥
નાહી તેં પૂરવીત અણુનિ જવઢી । ગાડનિ માડલી ગીત મુલે ॥૨॥
પ્રીતિ અગી અમે મદા સવંવાઢ । વોઢઢી સવઢ મુલે ઠાવી ॥૩॥
આપુલ્યા સ્વભાવે જેસે જેવેં અસો । નંમે તેયેં દિસો સાજિરેચિ ॥૪॥
વાસનેચા વદ ડર્પાડલે મૂઢ । દુરિતે સવઢ નિવારીલી ॥૫॥
તુવા હાળે ભક્તજનાચી માડલી । કરીલ સાડલી વિઢુલ આહ્યા ॥૬॥

‘અમે વિષ્ણુદાસ જગતમાં લાભવાન છીએ. કોઈ પણ પ્રસંગે
અમારું ધૈર્ય ભાગી ન પડે એવા અમે ધૈર્યવાન છીએ. અમે અમારી
માના ગુણ સુખેથી ગાઈએ છીએ અને તે અમારી પાસે જે નથી એ
અમને આપીને અમારું પૂરું કરે છે. તેના વિષે અમારા મનમાં બધો
સમય પ્રીતિ ભરેલી છે. એને લીધે બધા સુખ અમને પોતાને સ્થાને
જ પ્રાપ્ત થાય છે. અમારા સદૃજ સ્વભાવથી જ્યાં અમે હોઈએ ત્યાં
અમે મારા જ દેખાઈએ છીએ. વાસનાના કંદ અને મૂળ અમે ઉખેડી
નાખ્યાં છે. તેથી અમારાં બધાં પાપ નષ્ટ થયાં છે. ભક્તજનોની મા
વિશ્વની અમારા ઉપર છાયા છે.’

આ ગીતે જુદી જુદી ઉતાન અવસ્થાઓ અનુભવતાં તેમણે
યોગમાર્ગનું અવલગન કર્યું તેમની અવસ્થાઓ પણ સાધ્ય પડી તે
પૈડા કેડીનું વર્ણન તેમના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે —

૧)

સ્વિરાવલી વૃત્તિ પામુલ્લગ પ્રાણ । અતરીંચી છૂળ પાવૂનિયા ॥૧॥
વૃજાલ્લ નથ જાલેં અર્ધો મીઠિત । કઠ સદગદિત રીમાચ આલ ॥૨॥
ચિત્ત ઘાવાટલેં સ્વરૂપામાસારી । ન નિય વાહરી મુગાવગ ॥૩॥
મુનીઠ પ્રવાશ ઉદજગ લીન । અમૃતાચેં પાન જીવનવલ્લા ॥૪॥
શાંતીમૂર્યાં જાણી જીવેં ઑંવાલ્લખી । આનંદા દાટળી આનંદાધી ॥૫॥
તુલા હ્રાણ સુલેં પ્રમેંસા કુગ્ગ । વિરાગ નિદિચન નિરિષ્ટીનેં ॥૬॥

૨

અનુભવી ગતગ નથ બાહ્ય રગ । વૃત્તિ યતા મગ વલ્લ ગગ ॥૧॥
મનેં માન તયા માહા દહમાવ । આપ્ત અવ્યવ આવરિતા ॥૨॥
આણિકાયા વાળા વદ નથ મુર્ચે । ઉપચારદુર્ગેં નાઠવની ॥૩॥
તેં મુલ કાલના આદય યા જના । વિપરીત મના માસતમે ॥૪॥
તુલા હ્રાણ બાહ્ય રગ ત વિગ્ગ । અત નિવાલ દ્રહ્યરેં ॥૫॥

૩

રતન દરત કાંઈ પીત પ્રમામિત્ર । ચિન્મય અજનસુદૃઢ રાઢા ॥૧॥
તળ અજનાન દિવ્યગ્નિટ ગાગ । વલ્પના નિવાલી ઢંગાંડ ॥૨॥
કાળાંવલ્લુમદ માવટગ । આમા નિવાટગ વિચારગ ॥૩॥
ત ગાગ પ્રવચ આદે પરવડા । અહતાં વડા માવટગ ॥૪॥
તરમમિત વિદ્યા વ્રહ્માન ગાગ । નાનિ ગાગ અમેં મુલા આના ॥૫॥

૪

‘વૃત્તિ સ્થિત ચર્ચ પ્રાણી મનિ કુનિ કર્મ આજ્ઞાનું - ૬૨૫
પ્રાપ્ત થયુ દટિ તે / પુનઃ મની કર્મ અર્ધાંભિયિત કર્મ ૩૬ મદ્મદિત
યયો શરીર યોગાયિત થયુ ચિત સ્વરૂપમાં તદ્દત જની કર્મ તથે

બહાર નીકળતુ નથી એવુ થયુ અને હું સુખી થયો. સુનીલ પ્રકાશનો દિવસ ભીયો. અમૃતના પાનથી જીવનકળા પ્રાપ્ત થઈ ચંદ્રસૂર્યના યોગથી જીવને ઓવાળી દીધો અને આનંદ વ્યાપી ગયો. સુખ અને પ્રેમથી હું ડોળવા લાગ્યો. ખરેખર, હું ખાતરીપૂર્વક ભુલાઈ ગયો, મારુ અહ પાછું નહિ થયું.

૨

‘મદ કે નશામાં મસ્ત થયેનાને જેમ દેહલાન હોતુ નથી અને તેના અવયવો તે આવરી શકતો નથી, તે પ્રમાણે જે યોગી અનાદત ખનિમાં તત્ત્વીન થાય છે તે બહારના રંગને જાણતો નથી તેને વૃત્તિ પર આનવા માટે પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેના મોહમાંથી ખીજા કોઈ મહાપુરુષના હિંમત મહાર પડવા લાગે છે. સુખોપચાર કે દુઃખનુ તેને સ્મરણ થતુ નથી આ સ્થિતિના સુખનુ વર્ણન કરતા સામાન્ય માણસને આશ્ચર્ય થાય છે અને તે યોગી ગ બોલે છે તે ન સમજાવાથી એ બધું નિપરીત જણાય છે. આવા પુરુષને બધા માણ રંગો હીમ લાગે છે કારણ કે તેનું અંતર બહારસથી શાંત થયેલુ હોય છે.

૩

‘શના, ધોળા, કાળા અને પીળા એવા રંગોથી લિન્ન એવું ચિન્મય અજન માગી આજોએ આનંદુ છે તે અજનના રૂહથી મને દિવ્ય દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થઈ અને દૈત-અદૈત કલ્પનાઓ શાંત થઈ ગઈ દેશ, કાળ અને વસ્તુ એ ત્રણેના ભેદ બધા દુર્ણ ગયા. આમાં વિશ્વરો પ્રકાશિત થયો જનનિવિષક કોઈ પ્રપચ ગયો નહી, એક પરમાત્મા છે ‘અહ સહ’, ‘મોહ બ્રહ્મ’નું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું. ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યનો વિચાર મરતા સંપૂર્ણ સદ્જ્ઞાનદ થયો અને હું પોતે જ તે બની ગયો.’

‘ગાય જામિ, ચોગ અને જાન વગેરે સાધનોથી સત્ત જુગનામે જે અર્દન કે આત્મ અવસ્થા રાખ્યે હરી તેનું પણ વર્ણન તેમણે

ક્યું છે. તે ઉપરથી તે સમયની તેમની સ્થિતિ આપણને સ્પષ્ટપણે
લક્ષમાં આવશે.

૧

एका बेळे बेळें रितें कलिवर । आन दिली चार पाडुरगा ॥१॥
पाळण पोषण लागलें तें सोई । देहाचें तें काहीं सर्वभाव ॥२॥
माझीया मरणें झाली हे वमनी । लागली ते ज्योती अविमान ॥३॥
शाला ऐसा एका पायें येथें नाही । तुका झणें काहीं बोलों नये ॥४॥

૨

अभिनव मुख तरि या विचारें । विचारणें बरें मंतजनी ॥१॥
रुपाच्या धाटवें दोन्हीही आपण । वियोग तो क्षण होत नाही ॥२॥
पूजा तरि चित्तें बल्या तें ब्रह्मांड । अहाच तो સદ્દ એકદેમી ॥३॥
તુકા હાળે મામા અનુભવ યા પરી । દોઈ પાપાવરી ઠેચીતમે ॥४॥

૩

गौडपणें जैमा गूळ । तैसा देव झाला मजळ ॥१॥
आना भजी बवणें परी । देव सवास्य अनरी ॥२॥
उदकावेगळा । नव्हे तग्न निराळा ॥३॥
हेम अडंगार नामों । तुका झणें तैंगे आझी ॥४॥

૪

गिवग्ये सैदे बद्रुपण गेलें । नैमें आह्या बेऊ पाडुरगें ॥१॥
नाम पोष लोभ निमाले टापीचि । नव आनदाची मूट झाली ॥२॥
आटव नाટव गेले भावामाव । झાજા સ્વપ્નમેવ પાડુરગ ॥३॥
તુકા હાળે મામ્ય યા નાવે જાણીજે । સમારી જન્મીજે યાચિ લાગો ॥૪॥

૧

'એકદમ જ મેં માનું શરીર અદંશરરદિન કરી આવી ક્યું'
અને તેમાં પાંદુરંગને વસ્ત્રાઆ. દશે પડી સર્ગીનું પાસનપોષણ અને
તેના અંધા આવ એ જામતો તેમના પર છે - પાંદુરંગ પર છે. અદં-

પણના મૃત્યુથી શરીરમાં તેનો વાસ થયો અને અને અવિનાશ જ્યોતિ પ્રગટ થઈ એક ધાથી જ અહ પછુ નિ શેષ થયુ હવે બોલવાની કઈ ગરજ રહી નહીં '

૨

ધર્મરના સ્વરૂપનું ચિત્તન કરતા તે અને હું બંને એક જ છીએ અને બંનેમાં એક ક્ષણ પણ વિયોગ થતો નથી એવો મને અનુભવ થાય છે આ વિચારથી મને અભિનન સુખ લાગે છે સતજન તમે આ વિષે વિચાર કરો મિશ્વને ભરીને તે તત્વ છે એની ધારણા ચિત્ત કરે, એ જ તેની ખરી પૂજા છે તેને ભુલુ કરી એકદેશીય બનાવવું એ ઉપરઉપરની દૃષ્ટિ છે તમારા ચરણ પર મસ્તક મૂકીને હું કહું છું કે આ જાતનો મારો અનુભવ છે '

૩

ગોળ મીઠાશમાં બધી માણુથી ગળ્યો જ હોય છે, તેવી જ રીતે આ બધુ દેવરૂપ થયું છે હવે કેવી રીતે કોનું ભજનપૂજન કરીએ ? બહાર કે અંદર બધે દેવ જ છે પાણી અને તેના મોજા એક-બીજાથી ભિન્ન નથી સોનું અને સોનાના ધરણા એ બંને કેળા સુવર્ણ જ છે એ જ પ્રમાણે હું અને હરિ એક જ છીએ — દેવ અને હરિના ભક્ત એ બેમાં કશું અંતર નથી '

૪

કોઈ મક્કા ત્યારે પાકી જાય છે ત્યારે તેમની કડવાશ જતી રહે છે તેમ પાડરે અમારી સ્થિતિ કરી દીધી છે અમારામાં જે કામ ક્રોધ લોભરૂપી નિકારો હતા તે શાત થઈ ગયા છે અને તેથી બધી સૃષ્ટિ અમારે માટે આનંદરૂપ થઈ છે હું પોતે જ તે - પાં રંગ - ચાલી રહ્યા કે વિસ્મરણ ભાવ કે અભાવ એ પ્રકાર રહ્યા જ નથી આ સ્થિતિને જ ભાગ્ય મહેનુ જોઈએ આને જ માટે સસારમાં જ મ રહેવા છું

ચિત્તશુદ્ધિના પ્રભાવનું તેઓ વર્ણન કરે છે :—

ચિત્ત શુદ્ધ તરી શત્રુ મિત્ર હોતી । બ્યાઘ્રહી ન સ્તાતી મર્ષ તયા ॥૧॥
 વિષ તેં અમૃત બાધાત તેં હિત । જનનંવ્ય નીન હોય ત્યાસી ॥૨॥
 દુઃખ તેં દેઈલ સર્વ મુખ પઢા । હાંતીલ શીતલ અભિજ્વાલા ॥૩॥
 આવદેલ જીવા જીવાચિયે પરી । સવઢા અતરી એક માવ ॥૪॥
 તુષા હાળે કૃપા કેલો નારાયણે । જાણિજેત યેણે અનુભવે ॥૫॥

‘ચિત્ત શુદ્ધ હશે તો શત્રુ મિત્ર થશે, વાધ કે સાપ તેને ખાશે નહીં. વિષ તેને અમૃત જેવું થશે. બાધાત દિતરૂપ થશે. ન કરવું જોઈએ એવું આચરણ તેની સાથે કોઈ કરે તોયે તેને તે લાભકારક થશે. દુઃખ પણ તેને સર્વમુખમય રૂપ આપશે. અગ્નિજ્વાલા તેને શીતળ થઈ જશે. બધાં પ્રાણીઓને તે પોતાના જીવ જેવો પ્રિય લાગશે. બધાના અંતરમાં તેને વિશે સદ્ભાવ લાગવા માંડશે. પરમાત્મા કૃપા કરશે તો આ અનુભવ પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે.’

જુદી જુદી આધ્યાત્મિક અવસ્થાઓને આ રીતે અનુભવ લીધા પછી સંત ગુકારામને પોતાના મનોરથો શિદ્ધ થયા એમ લાગ્યું ત્યારના તેમના ઉદ્ગારો :—

માજે મનોરથ પાવવિલે જૈ મિઢી । તદૈ પાચી વૃદ્ધિ સ્થિરાવલી ॥૧॥
 મમાધાન જીવ રાહિલા નિસ્વલ । મેલી હઝહઝ સ્મરણે હૈ ॥૨॥
 ત્રિવિધ તાપાચેં જાલેસે દહન । મુલાવલેં મન પ્રેમમુલેં ॥૩॥
 મહાલાભ વાચે વમે પાદુરગ । અગાગી સગ અસ્થિત ॥૪॥
 જીવનાચાં જાણા ઓલાવા અતરી । વિદ્વ વિદ્વમગી સમાવલે ॥૫॥
 તુષા હાળે માપ મરી આલેં સિમે । ધારવોલ ગમે પૂર વાદે ॥૬॥

‘મારા મનના બધા મનોરથો શિદ્ધ થયા ત્યારે મારી જુદી દેવતાં ચરણમાં સ્થિત થઈ ગઈ. સમાધાન પામીને જીવ નિશ્ચળ થયો. અને ઈશ્વરના સ્મરણથી ચિત્તની અસ્વસ્થતા ચાલી ગઈ. ત્રિવિધ તાપ બળી ગયા અને પ્રેમમુખથી મન મુખી થયું. સર્વમાં જે શ્રેષ્ઠ લાભ

છે એવા પાંદુરંગ મારી વાણીમાં આપીને વસ્યા છે અને મારા અગેઅંગમાં એમનો સંગ અખંડિત છે. મારા અંતરમાં એવી આર્દ્રતા ધર્મ કે તેને લીધે વિશ્વ વિશ્વભરમાં સમાર્પ ગયું. આ અનુભવનું માપ હવે પૂરું ભરાઈ ગયું; અથવા જે પ્રમાણે પુષ્કળ વરસાદ પડતો હોય ત્યારે જ્યાં ત્યાં જમીન પર પાણી વહેવા લાગે છે, શેરીઓ પાણીથી ભીમરાઈ જાય છે અને ગંગાનદીમાંયે પૂર આવે છે; એટલે બધે પાણી પાણી ઘઈ જાય છે, તે પ્રમાણે આ અનુભવને લીધે મારી સ્થિતિ ધર્મ છે.’

આ બધા તેમના વિવિધ અને ઉત્કટ અનુભવો પરથી આપણે તેમના વિષે કંઈક કલ્પના કરી શકીએ છીએ. તેમની ભાવોત્કટતાનો વળા એક અભગે આપીને આ પરિચય આટોપી લઉં છું.

તેમનો વિરોધ કરનારા ઉચ્ચ વર્ણના લોકોએ તેમના અભંગો કુઆવવાનું તેમને કહ્યું. એ ઉપરથી તેમણે અભગોની વહીઓ છદ્માવણી નદીમાં કુઆડી દીધી. તે બદલ તેમને બહુ ભારે ઉદ્દેગ થયો. અન્ન-પાણીનો ત્યાગ કરીને તેઓ તેર દિવસ મંદિરનાં દ્વાર આગળ પડી રહ્યા. તેરમે દિવસે અભગોની વહીઓ નદીમાં પાણી ઉપર તરે છે એમ તેમણે જાણ્યું. ત્યાર પછીના તેમના અભગોમાં ભાવોત્કટતા ઓતપ્રોત વ્યાપેલી છે. એ બધા અભગો વાચનારના હૃદય ઉપર પરિણામ કરનારા છે. નીચેના એક જ અભગ પરથી તે વિષેની આપણને ખાતરી થાય છે —

ત માહલીહૂન માયાઢ । ચદ્રાહૂની ચીતઢ ।
 પાળિયાહૂની પાતઢ । વલ્લોઢ પ્રેમાચા ॥૧॥
 દેઝ નાશાચી ઉપમા । દુર્ગી તુજ ગુરપોત્તમા ।
 ઓવાહૂની નામા । તુડ્યાવગ્ની ટાનિલો ॥૨॥
 તુવા મેલે રે અમૃતા । ગોડ ત્યાહી તૂ પરના ।
 શાચા તત્વાચા જનિતા । મવઢ મત્તાનાયક ॥૩॥

માહીં ન વોલોતી આના । ડગાવ ચરણી ઠવિનો માયા ।

તુવા હણે પટરિનાયા । કામા વરી અપરાધ ॥૪॥

‘પ્રેમુ, તું માતા કરતાં મમતાગુ છે, તું ચંદ્ર કરતાં શીતળ છે, તું પાણી કરતાં માતળો છે, તું પ્રેમનો કસ્તોર છે, તને દુ શાની ઉપમા આપુ’ તારા નામ પર ઓવાગણાં લઈ છું તેં મધુર અમૃત નિર્માણ કર્યું છે, પરંતુ તું પોતે તેના કરતાયે મધુર છે. તું પાંચ તત્ત્વનો કર્તા, સર્વસત્તાનામક છે દુ હવે કાંઈ ઓક્તો નથી. તારા ચરણો ઉપર શાંતિથી માથુ મૂકું છું મારા અપરાધ કામા કર.’

આમાં તેમની ભાવેદકટતાની પરિમીમા થયેલી દેખાઈ આવે છે

સંત તુકારામની ખરી સ્થિતિની ઝોગખણ કરવા માટે તેમના અનુભવોમાંથી જ આપણે પસાર થવું જોઈએ. તેમના જોડથી ઉઠદ ભાવના ક્વચિત્ કોઈમા જોવા મળશે માન અને દંભ વિશે તેમના જોડો કટાણો ભાગ્યે જ કોઈમા દેખાશે તેમના ઘરમાં બધી રીતે મરીબી હોવા છતાં શિવાજી મહારાજે મોકલેલા ધનને પાછું ફેરવ્યું અને આપેલા માનસન્માનનો તેમણે સ્વીકાર ન કર્યો. આવી નિરપેક્ષતા ક્વચિત્ જ કોઈ સાધી રહે પણ આ બધી સિદ્ધિઓ જેણે સિદ્ધ કરી હતી એવી એ વિમૂતિ ત્રણસો વરસ પહેલાં ભારતમાં થઈ ગઈ એ આપણુ જ નહીં પણ માનવજાતિનું મદદ ભાગ્ય છે

સાધારણ સ્થિતિમા એમનો જન્મ થયો હતો, જાણણુ જેવી ઉચ્ચ જાતિમા જન્મેલા ન હોવાને કારણે તેમને વિશેષ શિક્ષણ પણ મળ્યું નહોતું, એની સ્થિતિમાં પેનાનો ધધોરોજગાર અચાવતા નાનપણથી જ એક પછી એક આવેલી આપત્તિઓને લીધે મૃગના સાત્ત્વિક સ્વભાવમાંથી વેરાગ્યની જ્વાળા સત્ત્વ તુકારામના હૃદયમા ઉદ્ભવી આગળ જતા સંસારની આપત્તિઓ જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમનો વેરાગ્ય, તેમની ઈશ્વરનિદ્રા વધતી જ ગયા તે અનસ્યામા તેમનું મનોમંથન વધારે તીવ્રતાથી થતુ રહ્યું અને તેમાંથી જ માનવી જીવનને

અત્યંત ઉપયોગી એવા અનુભવના બોધવચનો બહાર પડ્યા તેમજ
જીવન અનેક મહાન અનુભવો પ્રાપ્ત કરવામાં ગયું

આ પ્રસ્તાવનામાં અને પુસ્તકમાં આપેના અભગો પરથી તેમના
જીવનની કઈ કંપના આવી શકશે પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભમાં જ મે
મ્હુ છે કે, સત તુકારામના જોટલી ખ્યાતિ મહારાષ્ટ્રમાં કોઈ પણ
સતને પ્રાપ્ત થયેની નથી સસારનો ત્યાગ ન કરતા તેમણે પરમાર્થ-
પ્રાપ્તિ કરી બીધી સાદી લોકભાષામાં અભગો રચીને લોકોને ઉપદેશ
દેશે હિંદુ ભક્તિભાવના, નિરપેક્ષતા, સરળતા વગેરે તેમના મહાન
ગુણોથી લોકો તેમના તરફ આકર્ષાયા, લોકોને તેઓ અત્યંત પૂજનીય
થયા તેમનો એક પણ અભગ જોને આવડતો ન હોય તથા તેમના
એક પણ અભગની માહિતી જોને ન હોય એવો શિક્ષિત કે અશિક્ષિત,
શ્રીમત કે ગરીબ મનુષ્ય મહારાષ્ટ્રમાં મળશે નહીં બીજા ભાગનો
બિખારી પણ સત તુકારામના અભગને જાણે છે અભગનાં કેનાક
ચરણો તો નોકોમાં કહેનતરૂપે વપરાય છે તેમના અભગોમાં, તેમના
ઉદ્દગારોમાં ઈશ્વરપ્રાપ્તિની વ્યાકુળતા હિંપન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે અને
જ્ઞાન આપીને તેને શાંત કરનાની પણ શક્તિ છે જેઓ તેમનો અભ્યાસ
શરૂ તેમને આ પ્રકારનો અનુભવ આપ્યા વગર રહેશે નહીં

સહજત મિત્ર શ્રી કિશોરલાલની હયાતીમાં તેમના આ
અનુવાદાત્મક અભગો પુસ્તકરૂપે છાપવાનો પ્રસંગ આ પો હોત તો તેનું
સ્વરૂપ આના કરતા કાર્ષક જુદું આપ્યું હોત મુજરાતી વાચકોને
સત તુકારામની ઓગખાણ કરાવવા માટે આના કરતા બીજા હિંદુ
અભગો કદાચ તેમણે પસંદ કર્યા હોત અને પ્રસ્તાવના પણ તે જ
દૃષ્ટિએ તેમણે લખી હોત કુર્બાનો તે મોગ આપણને પ્રાપ્ત ન થો
તેમની આ અભગ-કૃતિ વાચકોની સમક્ષ લાવવાનું શ્રેય શ્રી મુકુન્દભાઈને
છે મારા ઉપરના તેમના પ્રેમને લીધે પ્રસ્તાવનાનું કામ તેમણે મો
સોપ્યું શ્રી કિશોરનાવભાઈએ કરવાનું કામ મારે કરવું પડ્યું તે
ખત્ત એ જાન્યુથી મને ખેદ થાય છે, તો શ્રી મુકુન્દભાઈએ મોપેલું

કાર્ય હું જેમ તેમ કરી શક્યો તેથી બીજી બાજુથી કંઈક સારુંયે લાગે છે. આ પુનઃકના અમંગલ વાચકોને ત્રિપ દાય અને તેના વાચનથી સંત તુકારામનો અમંગલ-સંગ્રહ વાંચી તેનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા તેમનામાં જાગ્રત થાય એ જ પ્રાર્થના.

દાન-શક્તિ-૨

સુભઈ-૧૪

વલ ૧૫-૮-૫૬

દેશનાથ

સંત તુકારામની વાણી

१

अल्प माझी मनी । म्हणोनि येनो काकुलनी ॥ १ ॥
 मज दाखवा दाखवा । तुज पाउलें वेशवा ॥ २ ॥
 धीर माझ्या मना । नाही नाही नारायणा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दया । मज करा अभागिया ॥ ४ ॥

२

जरि मी नव्हतो पतिन । तरि तू पावन कंचा मेय ॥ १ ॥
 म्हणोनि माझें नाम आधी । मग तू पावन कृपानिधी ॥ २ ॥
 लोहो महिमान परिमा । नाही तरी दगड तैमा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे याचकभावे । कल्पतरु मान पावे ॥ ४ ॥

३

बुडता आवरी । मज भवाचे सागरी ॥ १ ॥
 नवी मानू भार । पाहो दीपाचे डोंगर ॥ २ ॥
 आहे ते माभाळो । तुझी कर्मा व्रीदावळो ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे दोपी । मी तो पातकाची राणी ॥ ४ ॥

२

૧

અહ્ય મારી મતિ, તેથી ગુબારું વીનતી.	૧
મને દાખવ, દાખવ, તારું ચરણ કેશવ.	૨
ધીરજ મારે મન, નથી નથી નારાયણ.	૩
તુકા અભાગિયા ઉપર, કરે દયા કરુણાકર.	૪

૨

ને હું ન હોત પતિત, તું કયાંથી પાવન ખચીત ?	૧
માટે મારું નામ આદે, પછી તું પાવન કૃપાનિધે.	૨
લોઢે મોટો સ્પર્શમણિ, નહિ તો પથ્થરની કણી.	૩
તુકા ચાચકને કામે, કલ્પતરુ માન પામે.	૪

૩

ફળતો ઉગાર, મને ભવાબ્ધિ મોઝાર.	૧
ગણીશ ના ભાર, ભેઈ દોષોનો પહાડ.	૨
હું તેવો તાર, તારું બિરદ વિચાર.	૩
તુકો કહે ગુનેગાર, હું તો પાપનો ભંડાર.	૪

वाटुली पाहाता सिणले डोळुले ।

दाविसी पाउलें कंवो डोळा । १ ॥

तू माय माउली कृपेची साउली ।

विठ्ठले पाहिली वास तुसी २ ॥

का वा मोवलिलें कवणा निरविलें ।

कठिण कैसें झालें हृदय तुझें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माझ्या आमावल्या वाह्या ।

तुज क्षेम द्याया पाडुरंगा ॥ ४ ॥

५

तुम्हा टावा होता देवा । माझे अंतरीचा हेवा ॥ १ ॥

होतो वागानें भुटका । तरी हे वैकुण्ठनाथका ॥ २ ॥

नमनं माभळिजें । जरी तुम्ही आश्वामिले ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कृपाळुवा । बरवा केला सावापावा ॥ ४ ॥

६

सोडिला ममार । माया तयावरी फार ॥ १ ॥

घावे नाले मागें मागें । सुगदुग साहे अगें ॥ २ ॥

यानें घ्यावें नाम । तीगी करणें त्याचें काम ॥ ३ ॥

तुला म्हणे भोळी । विठार्ड कृपेची बोवळी ॥ ४ ॥

વાટડી પેખતાં થાકી ગયાં નેણ,	
દેખાડીશ ચરણ, ક્યારે દેવ !	૧
તું મારી માવડી, કૃપાની છાંયડી,	
વિઠ્ઠલા વાટડી, જોઈ તારી.	૨
કાં રે તરછાડ્યો ? દીધો કોને હાથે ?	
કઠણ કેમ હૃદયે ^૧ કયું તારું ?	૩
તુકો કહે ભુજા ફરકતી મારી,	
મળવા બાથ ભરી પાંદુરંગ.	૪

તમે ન જાણત વિશ્વેશ, મારા અંતરની હોંશ.	૧
તો કેમ છૂટકો થાત, મારો વૈકુંઠના નાથ ?	૨
જો સંભાળ્યો ન હોત, નહિ આશ્વાસન દેત.	૩
તુકો કહે, કૃપાનાથે, ઠીક આવ્યો નહોત હાથે.	૪

મૂકે જે સંસાર, કૃપા તે પર અપાર.	૧
દોડે ચાલે કેડે કેડે, સુખ-દુઃખ જાતે ખેડે.	૨
આણે લેવું એનું નામ, તેણે કરવું તેનું કામ.	૩
તુકારામ કહે ભોળી, વિઠાઈ ^૨ કૃપાની પૂતળી.	૪

૧. હૃદય. ૨. વિઠ્ઠલ કૃપા માતા. મહારાષ્ટ્રના સતોએ ઈશ્વરને અનેક ઠેકાણે માતાની ઉપમા આપેલી છે.

वंसों खेळू जेवू । तेथें नाम तुजें गाऊं ॥ १ ॥
 रामकृष्णनाममाळा । घालू ओवुनियां गळा ॥ २ ॥
 विठ्ठलाम हा घरुं । नाम वळकट वरुं ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे आतां । जीवन शरणागता ॥ ४ ॥

तुजें थोर थोर । भजन करितो विचार ॥ १ ॥
 जपतपादि साधनें । मज चितवेना मनें ॥ २ ॥
 करुणावचनें । म्या भाकावी तुम्हा दीनें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे घेई । माझे थोड फार ठायी ॥ ४ ॥

काय नव्हे करिना तुज । आता रागें माझी लाज ॥ १ ॥
 मी तो अपराधाची राशी । शिगा अगुष्ट तो पाशी ॥ २ ॥
 आहे, आहे, आहे । मज कुसादृष्टी पाहें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे देवा । सन्य ध्यावी आता सेवा ॥ ४ ॥

प्रियामति-हीन । एक मी ना तुझ दीन ॥ १ ॥
 देवा करावा मामाळ । वागे माझी तळमळ ॥ २ ॥
 नको माझे ठायी । गुणदोष घालू वाही ॥ ३ ॥
 अपराधाच्या कोटी । तुका म्हणे घालो पोटी ॥ ४ ॥

- જેસણું, રમણું, ખાણું, તહાં નામ તારું ગાણું. ૧
 રામકૃષ્ણ-નામ-માળા ધારી, ગોલાડણું ગળાં.^૧ ૨
 વિશ્વાસ એ ધરણું, નામ બળવાન કરણું. ૩
 તુકો કહે જીવન, હવે રહું તારે શરણ. ૪

૮

- તારા પરમ પરમ, લક્ષ્મી વિચારે મરમ. ૧
 જપ તપાદિ સાધને, — હુંથી ચિંતાય ના મને. ૨
 કરુણા વચન, તને લાખું હું તો દીન. ૩
 તુકો કહે માનો, મારું થોડું ગાણું જાણો. ૪

૯

- કરવા શું ના તને શક્ય, હવે રાખ મારી પત.^૨ ૧
 હું તો અપરાધોનો નિધિ, નખથી શિખા મુધી. ૨
 ત્રાહે, ત્રાહે, ત્રાહે, હું પર કૃપાદષ્ટિ વહે. ૩
 તુકો કહે, દેવ, સત્ય અંગીકારો સેવ. ૪

૧૦

- કિંયામતિ-દીન, એક તારો છું હું દીન. ૧
 પ્રભુ, લેજે તું સંભાળ, મારી ઠાર હૈયાગાળ. ૨
 શુભદોષ કંઈ મારા સંભળાવતો નહિ. ૩
 કોટિ દોષ મારા વેડ, તુકો, રાખી મોહું પેટ. ૪

૧. અક્ષરશઃ અનુવાદ — ‘પરોઢી મળે પડેરણું’—એવો થાય. ૨. આખડ; ટેક.

न संडवे अन्न । मज न सेववे वन ॥ १ ॥
 म्हणुनी नारायणा । कीव भाकितो करुणा ॥ २ ॥
 नाही अधिकार । कांही धोकाया अक्षर ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे थोडे । आयुष्य वेंचे अवघे कोडे ॥ ४ ॥

गगेचिया अंताविण काय चाड ।
 आपुलें तें कोड तृपेपाशी ॥ १ ॥
 विटुल हे मूर्ति साजिरी मुदर ।
 घालू निरन्तर हृदयपुटी ॥ २ ॥
 कारण तें अमे नवनीतापाशी ।
 गवाळ तें सोसी इतर कोण ॥ ३ ॥
 बाळाचे मोईतें घाम घाली माता ।
 अट्टाहाम चिता नाही तया ॥ ४ ॥
 गाऊं नाचों करु आनदमोहळा ।
 भावचि वेगळा नाही आता ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे अवघे जालें एकमय ।
 परलोकाची काय चाड आता ॥ ६ ॥

ન ત્યજ્યે અન્ન,	હુથી એવાય ના વન.	૧
માટે, નારાયણ,	મીન યાયું હું કરુણા.	૨
નથી અધિકાર,	કંઈ ગોખવા અક્ષર.	૩
તુકા કોકડું ભૂંડું,	મારુ આયુષ એળે જતું.	૪

ગંગા તણો અંત ન જાણ્યે ગો દોષ ?	
પૂરી થાય હોશ, તૃપા છીએ.	૧
વિઠ્ઠલની મૂર્તિ ^૧ ગમણ સુદર,	
રાખું નિરંતર હૃદય વિષે	૨
ગરજ જો સરે માખણને ગોળે,	
બગજ ^૨ સંભાળે એવો ડોણ ?	૩
ખાળની મવડે માતા આપે આસ,	
તેને નહિ ત્રાસ-ચિંતા કાંઈ.	૪
ગાઉ, નાયું, કરુ આનંદથી લૂહર,	
ન ભાવ ઈતર, રહ્યો બુદ્ધો.	૫
તુકો કહે સર્વે ^૩ થયુ એકમય,	
હવે પ્રીત નહોય પરલોકે.	૬

૧. ધી તાવવાથી ઉપર તરી આવતો કચરો

मनवाचानीत तुझे हे स्वरूप ।

म्हणोनिया माप भक्ति केलें ॥ १ ॥

भक्तिचिया मापें मोजितो अनता ।

इनगर्ने तत्त्वना न मोजवे ॥ २ ॥

योग याग तपे देहाचिया योगे ।

ज्ञानाचिया लागें न सापडसी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे आम्ही मोळ्या भावें सेवा ।

ध्यावी जी वेशवा करितो ऐमी ॥ ४ ॥

तुझे वर्णू गुण ऐसी नाही मनी ।

राहित्या त्या श्रुती मोन्यपणें ॥ १ ॥

मोन्यपणें वाचा थोटावल्या चारी ।

ऐसे तुझे हरी रूप आहे ॥ २ ॥

एण तुझे ऐमें डोळा न देखवे ।

जेंवें हे लकवे ब्रह्मादिव ॥ ३ ॥

ब्रह्मादिका देवा कर्माची कचाटी ।

म्हणोनि आटाटी फार त्यासी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे तुझे गुण नाम रूप ।

आहेसी अमुप वाणू वाई ॥ ५ ॥

મનવાચાતીત સ્વરૂપ છે તારું,	
તેથી મેં સ્વીકાર્યું ^૧ ભક્તિ માપ.	૧
ભક્તિ તણા માપે માપુ હું અનંત,	
ઇતર ન રીત સાચી એકે.	૨
યોગ-યાગ-તપે, હેહ તણા કહ્યે,	
જ્ઞાનનેય સાટે મળે ના તું.	૩
તુકારામ તણી ભોળે ભાવે એવ,	
સ્વીકાર કેશવ, જેવી કરું.	૪

તારા ગુણ ગાવા નહીં મુજ મતિ,	
રહી સર્વ શ્રુતિ મૌન ધરી.	૧
મૌન ધરી વાણી ચારે ધર્મ સૂપ,	
એવું છે અનુપ ^૧ રૂપ તારું.	૨
રૂપ તારુ એવું નેત્ર નહિ પેખે,	
ત્યાં સર્વ થાકે પ્રહ્લાદિક.	૩
પ્રહ્લાદિક દેવો થયા કર્મખંડ,	
તેથી ખટાટોપ તેને ઘણા.	૪
તુઠેા કહે તારાં ગુણ, નામ, રૂપ,	
અતિશે અનુપ, કેમ વણું ?	૫

तुज पाहावें हे धरितीं वासना ।
 परि आचरणा नाही ठाव ॥ १ ॥
 करिमी कंवार आपुलिया सत्ता ।
 तरिच देवता होईन पाय ॥ २ ॥
 बाहिरल्या वेपें उत्तम दंडिलें ।
 भीतरी मुडिलें नाही तैसें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बाया गेलोंच मी आहे ।
 जरी तुम्ही माहे न व्हा देवा ॥ ४ ॥

विठ्ठल सोयरा सज्जन सागाती ।
 विठ्ठल हा चिती वंसलासे ॥ १ ॥
 विठ्ठले हे अग व्यापिली हे काया ।
 विठ्ठल हे छाया भाजी मज ॥ २ ॥
 वंसला विठ्ठल जिव्हेचिया माया ।
 न वदे अन्यथा आन दुजे ॥ ३ ॥
 सकळा इद्रिया मन एक प्रधान ।
 तेही करी ध्यान विठोवाचें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे या विठ्ठलासी आता ।
 नये विसवता माझे मज ॥ ५ ॥

હોંશ રાખું મને તને દેખું એવી, આચરણ નહિ પત્તો કાંઈ.	૧
નિજ બળે થાય મને તું સહાય, તો જ તારા પાય દેખી શકું.	૨
ઉત્તમ હું સન્યો બાહ્ય આડંબરે, મુંડન અંતરે નહીં તેવું.	૩
તુકો કહે જીવન ગયું સર્વ એળે, જો નહિ વૂઢારે ધાઓ, દેવ.	૪

પ્રભુ મારો સગો સંગાથી સન્ન્યન, પ્રભુ મારે મન બેઠો દૃઢ.	૧
પ્રભુ મારાં અંગો, વ્યાપી મારી કાયદે, પ્રભુ મારી છાયા બન્યો મને.	૨
પ્રભુ મારો બેઠો રસનાની ટોચે, નહિ વહું વાચે અન્ય કાંઈ.	૩
સકળ ઇદ્રિયે મનહું પ્રધાન, તેયે કરે ધ્યાન પ્રભુજનું.	૪
તુકો કહે હવે પ્રભુનો વિસાર ^૧ , અશક્ય લગાર ઇચ્છું તોયે.	૫

काम श्रोघ आड पडले पर्वत ।
 राहिला अनंत पलीकडे ॥ १ ॥
 नुलघवे मज न मापडे वाट ।
 दुस्तर हा घाट वैरियाचा ॥ २ ॥
 आता कंचा मज सखा नारायणा ।
 गेला अतरोन पाडुरग ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे व्यर्थ मोलाचे शरीर ।
 गेले हा विचार कळो आला ॥ ४ ॥

कळनि राहो जरी आत्माचि प्रमाण ।
 निश्चय नव्हे मन काय कहं ॥ १ ॥
 जेवलियाविण काशाचे ढेंकर ।
 शब्दाचे प्रकार शब्दचि ते ॥ २ ॥
 पुरे*पुरे आता तुमचें ब्रह्मज्ञान ।
 आम्हासी चरण न सोटणें ॥ ३ ॥
 विरोधं विरोध वाडे पुडतोपुटती ।
 वासनेचे हाती गर्भवास ॥ ४ ॥
 साडीमाडो अगी वसे पुण्यपाप ।
 वधनें सकल्प याचि नावे ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे नाही मुक्ताता मोकळी ।
 ऐमा कोण बळी निरसी देह ॥ ६ ॥

કામ ક્રોધ ઊભા આડા આ હુંગર,	
અનંતાનું ઘર પેલી કોરે.	૧
ઝોળંગી ન થકું, મળે નહિ વાટ,	
દુસ્તાર આ ઘાટ વેરીઓનો.	૨
હવે કેમ મારા સખા નારાયણ,	
રહ્યા અન્તર્ધાન, પાંદુરંગ.	૩
તુકો કહે મારો દેહ મહામૂલો,	
એળે જાય ચાલ્યો, જોઈ સપટ.	૪

કરી રહેવા ઇચ્છું આત્મા જ પ્રમાણ,	
નિશ્ચય ન રૂંધે મન, કેમ કરું ?	૧
જન્મ્યા વિના શાણે ^૧ આવે ઝોડકાર ?	
શબ્દોના પ્રકાર ^૨ શૂન્ય વસ્તુ.	૨
પૂરું પૂરું હવે લખું બ્રહ્મજ્ઞાન,	
અમે તો થરણ રાખ્યું ઝાલી.	૩
વિરોધ વિરોધ આગે આગે વાધે,	
વાસનાને હાથે ગર્ભવાસ.	૪
ધરછોડ ^૩ અંગે વસે પુણ્ય પાપ,	
બંધન-સંકલ્પ તેનાં નામ.	૫
તુકો કહે નહિ મુક્તિ પડી વીલી,	
એવો કોણ બળી ^૪ , નિરસે ^૫ દેહ ?	૬

૧. સા કારણે. ૨. વાનીઓ. ૩. આ કરું, આ છોડું—એવા આચર્યમાં.
૪. બળિયો. ૫. નિરાસ કરે, વિચારથી દૂર કરે.

तुज वर्णी ऐसा तुजविण नाही ।
 दुजा कोणी तीही त्रिभुवनी ॥ १ ॥
 सहस्रमुखें दोष सिणला वापुडा ।
 चिरलिया घडा जिव्हा त्याच्या ॥ २ ॥
 अव्यक्ता अल्क्षा अपारा अनता ।
 सच्चिदानदा नारायणा ॥ ३ ॥
 रूप नाम घेसी आपुल्या स्वइच्छा ।
 होमी भाव तैसा त्याकारणे ॥ ४ ॥
 तुका म्हण जरी दाविसी आपणा ।
 तरिच नारायणा वळो यमी ॥ ५ ॥

२०

माझ्या विठोवाचा कैसा प्रमभाव ।
 आपणचि देव होय गुरु ॥ १ ॥
 पढियें देहभाव पुरवितो वासना ।
 जती तें आपणापाशी न्यावे ॥ २ ॥
 मार्गे पुढें उभा राहे साभाळीत ।
 आलिया आघात निवारावे ॥ ३ ॥
 योगक्षेम त्याचें जाण जडभारी ।
 वाट दावी करी घरूनिया ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे नाही विश्वास ज्या मनी ।
 पाहावें पुराणी विचाम्नी ॥ ५ ॥

२१

वृषावत किती । दीनें बहु आवडती ॥ १ ॥
 त्याचा भार वाहे माथा । वरी योगक्षेमचिंता ॥ २ ॥
 भुजो नेदी वाट । करी धम्बनि दावी नीट ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जीवें । अनुमस्ता एका भावे ॥ ४ ॥

२२

करिना कोणाचही काज । नाही लाज देवासी ॥ १ ॥
 वरं करावें ह काम । धरिले नाम दीनवधु ॥ २ ॥
 कम्बुनि आराण्य पाहे । भग्न्या माहा व्हावया ॥ ३ ॥
 घोटे तैसी करणी करी । तुका म्हण एक हरी ॥ ४ ॥

२३

भक्ताविण दया । कंच न्य घड सेवा ॥ १ ॥
 जाभविक येरयेग । सान एके ठायी हिरा ॥ २ ॥
 देवाविण भक्ता । काण देता निष्कामता ॥ ३ ॥
 तुवा म्हण वाळ । माना जस म्हजाळ ॥ ४ ॥

२४

भक्त देवाधरिचा नुना । देव भक्ताचा पोसणा ॥ १ ॥
 येरयेरा जडळ कैस । जीवा जग जैम तैने ॥ २ ॥
 देव भक्ताची वृषाळु माता । भक्त देवाचा जनिता ॥ ३ ॥
 तुला म्हण जग । एत एकाचिया मग ॥ ४ ॥

पापाची वासना नको दावू डोळा ।

त्याहुनी अघळा वराच मी ॥ १ ॥

निदेचें श्रवण नको भाशे कानी ।

बधिर करोनी ठेवी देवा ॥ २ ॥

अपवित्र वाणी नको माझ्या मुखा ।

त्याजहुनि मुका वराच मी ॥ ३ ॥

नको मज कधी परम्वीसगति ।

जनातून माती उठता भली ॥ ४ ॥

तुका म्हणे मज अवघ्याचा काटाळा ।

तू एक गोपाळा आवडसी ॥ ५ ॥

न मिळो खावया न वाढो सतान ।

परि हा नारायण कृपा करो ॥ १ ॥

ऐसी माझी वाचा मज उपदेशी ।

आणीक लोकासी हेचि सागे ॥ २ ॥

विटवो क्षरीर होत का विपत्ती ।

परि राहो चित्ती नारायण ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाशिवत हें सकळ ।

आठवे गोपाळ तेंचि हित ॥ ४ ॥

પાપી વાસનાયે નહિ જુઓ આંખો, તેથી લલે અંધો રહું હું તો.	૧
નિદાનું શ્રવણ ન હો મારે કાને, બધિર કરીને રાખો પ્રભો.	૨
અપવિત્ર વાણી ન હો મારે મુખ, તેથી લલે મૂક રહું હું તો.	૩
ન હો મને કદી પરસ્ત્રીસંગતિ, જગથીયે મટી જતાં લલે.	૪
તુકા મને આબો સહુથી કંટાળો, લાગે એક વૃક્ષલો ગોપાળો તું.	૫

નહિ મળો ખાવા, ન વધો સંતાન, પણ નારાયણ કૃપા કરે.	૧
એવી ભારી વાચા ઉપદેશે મને, વળી લોકનેયે તે જ લાખે.	૨
રિખાઓ શરીર ગમે તે વિપત્તે, પણ રહો ચિત્તે નારાયણ.	૩
તુકો કહે, નાશવંત આ સકળ, સ્મરવા ગોપાળ તે જ હિત.	૪

हेचि दान देगा देवा । तुझा विसर न व्हावा ॥ १ ॥
 गुण गाईन आवडी । हेचि माझी मर्ब जोडी ॥ २ ॥
 नलगे मुक्ति घन सपदा । सनसग देई सदा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हासी ॥ ४ ॥

पवित्र ते कुळ पावन तो देश ।
 जेथे हरिचे दास जन्म घेती ॥ १ ॥
 कर्मघर्म त्याचे जाला नारायण ।
 त्याचेनि पावन तिन्ही लोक ॥ २ ॥
 वर्णजभिमाने वीण जाले पावन ।
 ऐसें या सागून मजपाशी ॥ ३ ॥
 अत्यजादि योनी तरल्या हरिभजने ।
 तयाची पुराण भाट जाली ॥ ४ ॥
 वैश्य तुळाधार गोरा तो कुमार ।
 घागा हा चाभार रोहिदास ॥ ५ ॥
 यक्षीर मोमीन लतिफ मुमलमान ।
 मेना म्हावी आणि विष्णुदाम ॥ ६ ॥
 बान्होपात्रा ग्योदु पिजारी तो दादु ।
 नजनी बभेदु हरिचे पायी ॥ ७ ॥

આ ૪ દાન આગે, હરિ, તને જાઉં ન વીમરી	૧
ત્રેમે ગાન્ધિ શુભ, મારુ એ ૪ મર્વે ધન	૨
નેમ્બુ ^૧ મુદ્ધિ ધન મપદા, મંત મગ દેને મદા	૩
તુકો કહે, ગર્ભવાને મને ઘાલને તું મુખે	૪

પવિત્ર તે કુળ, પાવન તે દેશ,	
જ્યા હગ્નિના દામ ધરે જન્મ	૧
કર્મધર્મ તેના મર્વ નારાયણ,	
તેનાથી પાવન ત્રણે લોક	૨
વર્ણ અભિમાને ધયા જે પાવન,	
જણાવે, મુખાણ, તેના નામ	૩
અત્યજાદિ વર્ણો તર્યા હગ્નિનામે,	
ગાયો છે પુરાણે તેનો યથા	૪
વેશ્ય તુલાધાર, ગોરો તો કુબાર,	
મોચીડો ચમાર રોહીદામ	૫
કપીર મોમીન, લતીક મુમલમાન,	
નેનો નાવી ^૨ , જાણુ, વિષ્ણુદાસ	૬
દાકુ તે પીજરો, કાનોપાત્રા ^૩ , ખોદ ^૪ ,	
પામ્યા તે અલેદ પ્રભુપદે	૭

૧ ન ઇન્દ્ર ૨ દાનમ ૩ વેશ્યા હતી ૪ નપુસક હતો

धांव घाली आई । आता पाहातोसी काई ॥ १ ॥
 धीर नाही माझे पोटी । आलो वियोगे हिंपुटी ॥ २ ॥
 करावें भीतळ । बहु झाली हळहळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे डोई । कधी ठेवीन हे पायी ॥ ४ ॥

३१

न कळना काय करावा उपाय ।
 जेणें राहे भाव तुझ्या पायी ॥ १ ॥
 येऊनिया वास करिसी हृदयी ।
 ऐमे घटे कई कामयाने ॥ २ ॥
 साच भावें तुझे चित्तन मानसी ।
 राहे हें करिमी कं गा देवा ॥ ३ ॥
 लटिवें हे माझे कानिया दूरी ।
 माच नू अतरी येजनि राहें ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे मज गमावें पतिना ।
 आपुत्रिया सत्ता पाहुरगा ॥ ५ ॥

३२

एक भाव चिनी । तरी न लगे काही युवनी ॥ १ ॥
 कळों आलें जीवें । मज माझियाचि भावें ॥ २ ॥
 आठवचि पुरे । मुग अवघे मोठे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मन । पूजा इच्छी नारायण ॥ ४ ॥

દોડી આવ માડી, શુ બુઝે નહીં ધીંગી ?	૧
ધીર નહિ માગે ઉઠ, થાઉં વિયોગે આતુ	૨
દે શાંતિ તુ શીતળ, બહુ ઘયો હું વિહ્વળ	૩
તુઝે કહે, શિવ ક્યારે મૂક પાયે મિથ ?	૪

ન જાણું હું કેવો કર્નો ઉપાય,	૧
ભાવ તારે પાય નહે જેથી	
આવીને તુ વાગ કરે મુજ હૈયે,	
કેમ, ક્યારે કહે, બને એવું ?	૨
સાચ ભાવે તારુ મનમા ચિતન,	
રહે પ્રતિક્ષણ, ઠગે પ્રભુ !	૪
મિથ્યા માર તાર કરીને તુ દૂર,	
સત્ય તુ અતર આવી રહે	૪
તુઝે હું પતિત કર્નો મ ભાળ,	
રક્ષણે, કૃપાળ, નિઝ બળે	૫

અનન્ય ભાવે ભક્તિ, નવ લાગે બીજી યુક્તિ	૧
એમ સમજાય મને ^૧ , મુજ ભાવળળે મને	૨
તવ સ્મૃતિ માન બમ, મુખ સર્વ તેને વશ	૩
તુઝે કહે નાગયણ, ઇન્છે માનસી પૂજન	૪

चोखामेळा वंका जातीचा महार ।

त्यासी सर्वेस्वर ऐक्य करी ॥ ८ ॥

नामयाची जनी कोण तिचा भाव ।

जेवी पंडरीराव तियेसवें ॥ ९ ॥

मैराळ जनक कोण कुळ त्याचें ।

महिमान त्याचें काय सागों ॥ १० ॥

यातायातीधर्म नाही विष्णुदासा ।

निर्णय हा ऐसा वेदशास्त्री ॥ ११ ॥

तुका म्हणे तुम्ही विचाराचे ग्रथ ।

तारिले पतित नेणो किती ॥ १२ ॥

२९

का हो एथें काळ आला आम्हा आड ।

तुम्हापाशी नाड करावया ॥ १ ॥

का हो विचाराचे पडिलें सांकडें ।

काय ऐसें कोडे उपजलें ॥ २ ॥

का हो उपजेना द्यावी ऐशी भेटी ।

काय द्वैत पोटी धरिलें देवा ॥ ३ ॥

पाप फार किंवा जालासी दुर्वळ ।

मागिल ते वळ नाही आता ॥ ४ ॥

काय जाले देणे निघालें दिवाळें ।

की बांधलासि वळे ऋणेंपायी ॥ ५ ॥

तुका म्हणे कां रे ऐमी नेली गोवी ।

तुज्जी माझी ठेवी निवडूनीया ॥ ६ ॥

ચોખામેજો, બંકો જાતિના મહાર,	
તેશું સર્વેશ્વર ઐક્ય કરે.	૮
નામા તણી જની, કેવો તેનો ભાવ?	
જમે પંઢરીરાવ તેના લેજા!	૯
મૈરાળ જનક, નહિ કુળ બાણ,	
માહાત્મ્ય શું તેનું ફેલેલું મુખે?	૧૦
જાતિપાંતિ ધર્મ વૈષ્ણવને નૂંડાય,	
કર્યો છે નિષ્કૃય વેદચાસ્ત્રે.	૧૧
તુકો કહે તમે જોળી બુઝો અંધ,	
કેટલા પતિત તાર્યા આગે.	૧૨

૨૯

કે શું ગહીં કાળ આવ્યો મારે આડે,	
લેદ વચ્ચે પાડે વિરોધી તે?	૧
કે શું પડી મોટી વિચારોની ગૂંચ,	
ભિપજે સંકેત એવો પ્રશ્ન?	૨
કે નહિ થાય ભેટવાની વૃત્તિ,	
એવી દૈત્યબુદ્ધિ ધરી દિલે?	૩
પાપ મારુ વધ્યુ કે બન્યો તું દુર્બળ,	
પૂર્વનું તે બળ રજુ નહિ?	૪
કે અતિ ઋણે મોહું સંતાડીને રાખો?	
કે બંધને શું નાંખ્યો લેણદારે?	૫
તુકો કહે શાને વાળે છે તું ગોટો?	
કર હક્ક છૂટો તારો મારો!	૬

धांव घाली आई । आता पाहातोसी काई ॥ १ ॥
 धीर नाही माझे पोटी । आलों वियोगे हिंपुटी ॥ २ ॥
 करावें सीतळ । बहु झाली हळहळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे डोई । कधी ठेवीन हे पायी ॥ ४ ॥

न कळतां काय करावा उपाय ।
 जेणें राहे भाव तुझ्या पायी ॥ १ ॥
 येऊनिया वास करिसी हृदयी ।
 ऐसे थडे कई कासयाने ॥ २ ॥
 साच भावें तुझे चित्तन मानसी ।
 राहे हें करिमी कै गा देवा ॥ ३ ॥
 लटिकें हे माझे कननिया दूरी ।
 साच तू अतरी येजनि राहे ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे मज राखावें पतिता ।
 आपुलिया सत्ता पाडुरगा ॥ ५ ॥

एक भाव चित्ती । तरी न लगे कांही युक्ती ॥ १ ॥
 कळों आलें जीवें । मज माझियाचि भावें ॥ २ ॥
 आठवचि पुरे । मुग अवघे मोहरे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मन । पूजा इच्छी नारायण ॥ ४ ॥

દોડી આવ માડી, શુ જુઓ ગ્હી ધીંગ ?	૧
ધીર નહિ મારે ઉગ, થાઉ વિયોગે આતુર	૨
દે શાંતિ તુ શીતળ, બહુ થયો હું વિહ્વળ	૩
તુકો કહે, શિવ ક્યારે મૂક પાયે મિથ ?	૪

૩૧

ન જાણુ હું કેવો કરવો ઉપાય,	૧
લાવ તારે પાય રહે જેથી	
આવીને તું વાગ કરે મુજ હૈયે,	
ઝેમ, કયાં કહે, બને એવું ?	૨
સાચ લાવે તારું મનમા ચિતન,	
રહે અતિશય, કરે પ્રભુ !	૪
મિથ્યા માર તાર કઠીને તું દૂર,	
સત્ય તું અતઃ આવી રહે	૪
તુકો હું પતિત કન્ને સલાળ,	
અક્ષને, કૃપાળ, નિજ બળે	૫

૩૨

અનન્ય લાવે ભક્તિ, નવ લાગે બીજી યુક્તિ	૧
એમ મમજાયુ મને ^૧ , મુજ લાવળળે મને	૨
તવ અમૃતિ માન જગ, મુખ મર્વ તેને વગ	૩
તુજો કહે નારાયણ, ઇન્દ્રે માનગ્રી પૂજન	૪

जेथें जातो तेथे तू माझा सांगाती ।
 चालविसी हाती घरूनिया ॥ १ ॥
 चालो वाटे आम्ही तुझाचि आधार ।
 चालविसी भार सवे माझा ॥ २ ॥
 योलो जाता बरळ करिसी ते नीट ।
 नेली लाज घोट केलो देवा ॥ ३ ॥
 अवघे जन मज झाले लोकपाळ ।
 सोईरे सकळ प्राणसखे ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आता खेळतो क्रीतुवें ।
 जालें तुझे मुख अन्तर्बाही ॥ ५ ॥

किती विवचना करीतसे जीवी ।
 मन धावडवी दाही दिशा ॥ १ ॥
 कोणा एका भावे तुम्ही अगीकार ।
 करावा विचार याच साठी ॥ २ ॥
 इतर ते आता लाभ तुच्छ झाले ।
 अनुभवा आले गुणागुण ॥ ३ ॥
 तुवा म्हणे लागो अखड समाधी ।
 जावें प्रेमबोधी* बुडोनिया ॥ ४ ॥

* ३ प्रेमावुधी ? कि० ध० म०

- ન્યાં ન્યાં હું જઈ ત્યાં ત્યાં તું મારી સંગાથે,
ચલાવતો હાથે ગલીને હો. ૧
- રસ્તે જતાં મારે તારો જ આધાર,
ઉપાડેયે ભાર સાથે મારો. ૨
- જેવું તેવું જોણું, કરી દે તું સ્પષ્ટ,
કાઠી લાજ ધૂણી કીધો દેવે. ૩
- સર્વે જન મારા થયા લોકપાળ,
સંબંધી સકળ પ્રાણસખા. ૪
- તુકો કહે હવે જેણું હું નચિંત,
મળ્યું તુજ સુખ અન્તર્ગાદિ. ૫

૩૪

- કેટલીયે કરું વિમાસણ જીવે,
મન તો દોડાવે દશે દિશા. ૧
- કોઈ એક ભાવે તમે અંગીકારો,
કરવા વિચારો એ જ કાળે. ૨
- ખીભ સર્વ લાભો તુચ્છ હવે થયા,
અનુભવે આવ્યા ગુણ દોષ. ૩
- તુકો કહે લાગો અખંડ મુખાધિ,
જઈ પ્રેમાંબુધિ-માંહી રૂખી. ૪

तुज मागणें तें देवा । आम्हा तुझी चरणसेवा ॥ १ ॥
 आन नेघो देसी तरी । रिद्धि सिद्धि मुक्ति चारी ॥ २ ॥
 सनमगति सर्व बाळ । थोर प्रेमाचा सुबाळ ॥ ३ ॥
 तुवा म्हणे नाम । तेणे पुरे माझे काम ॥ ४ ॥

तुझा शरणागत । जन्मोजन्मीचा अमित ॥ १ ॥
 आणीज वाही नेणें देवा । तुजवाचूनि केदवा ॥ २ ॥
 हेंचि माझे गाणे । तुजें माननवीर्त्तन ॥ ३ ॥
 तुझ्या नामाची भूपणें । तुवा म्हणे ल्यालो लेणें ॥ ४ ॥

उतरलो पार । सत्य माला हा निर्धार ॥ १ ॥
 तुझ नाम धरिल तटी । मेली ससागची तुटी ॥ २ ॥
 आता नव्हे बाधा । मोगविगी वाही कदा ॥ ३ ॥
 तुवा म्हणे वाही । आता उरल ऐसे नाही ॥ ४ ॥

मज सताना आधार । तू एवढा निर्विकार ॥ १ ॥
 पाहा विनामनि देवा । नागे आम्हानवें दावा ॥ २ ॥
 तुज वीर न बोलवे । आम्हा भाड्याची सवे ॥ ३ ॥
 तुवा म्हणे तरी । ऐनयभाव नुरे उरी ॥ ४ ॥

૩૫

માણુ એક જ હું દેવ, તાગ ચરણની એવ	૧
ખીજુલડ ન આપે તોયે, ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ, મુક્તિ ચારે	૨
સતમગ સર્વ ડાગ, દઢ ગ્રેમનો મુકાગ	૩
તુઝો કહે ગમનામ, તેણે મરે મારુ કામ	૪

૩૬

હું તુજ ગરણાગત, જન્મોજન્મનો અકિત	૧
અન્ય ડાર નહિ હોય, તાગ વિણ જગદીરા	૨
આ જ મારુ ગાન, નામનુ દીર્ઘન	૩
તાગ નામનુ તૂપણ, તુજ ડ્યું છે ધાગણુ	૪

૩૭

જાનગી ગયો પાર, પાંડા થયો એ નિર્ધાર	૧
કે ધર્યું તારુ નામ, છોડ્યું જગતે તમામ	૨
હવે નાવે ડોઈ બાધા, ડોઈ વિષયની કદા	૩
તુઝો કહે નહિ, હવે ડવણુ ડ્યું ડઈ	૪

૩૮

મને સતોનો આધાર, તને ડેવગ નિર્વિકાર	૧
લે લે વિચારીને, માવ ^૧ , દુથી માડગો ના દાવ	૨
નવ બોલી શકો તમે, દેવ વઢવાની મને	૩
તુઝા કહે નાખો યાદ, એકચભાવે તૂટે વાદ	૪

૧ માવન, શીદરા

आमुचो विश्रानि । तुमचे चरण कमळापती ॥ १ ॥
 पुढी पुढती नमन । घालूनिया लोटगण ॥ २ ॥
 हेचि एक जाणे । काया वाचा आणि मन ॥ ३ ॥
 नीच जनात्रोका । तळिले पायरीस तुका ॥ ४ ॥

ऐसे माडुनिया नुरे । क्रिविलवाणी दिसा वा रे ।
 कामें उर भरे । हाती नुरे मृत्तिका ॥ १ ॥
 उदार हा जगदानी । पाडुग्न अभिमानी ।
 तुळसीदळ पाणी । चितनाचा मुकेला ॥ २ ॥
 नलगे पुसावी चाकरी । कौणी वकील ये घरी ।
 त्याचा तोचि करी । पारपत्य सकळा ॥ ३ ॥
 नाहो आडकाठी । तुका म्हणे जाता भेट्री ।
 न धोलना मिठी । उगीच पायी घालावी ॥ ४ ॥

रुपी जडले लोचन । पायी स्थिरावलें मन ॥ १ ॥
 देहभाव हरपला । तुज पाहाता विठ्ठला ॥ २ ॥
 वळो नेदी सुखदुख । तान हरपली मूक ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नव्हे परती । तुझ्या दर्शने मागुती ॥ ४ ॥

અમારી વિશ્રાંતિ, તારું ચરણ કમળાપતિ.	૧
વારે વારે નમન, કરીને આજોટણ ^૧ .	૨
આ જ એક જાણું, કાયા, વાયા, મનુ ^૨ .	૩
નીચ મહુ લોકે, તુકે છેલ્લે પગથિયે.	૪

૪૦

આમ છાંડીને ધીરે, દિસો ઓશિયાળા કાં રે;	
કામે ઉર ભરે, હાથે ન રૂંહે મૃત્તિકા.	૧
ઉદાર આ જગન્દાની, પાંડુરંગ અભિમાની;	
તુલ્કામીદળ પાણી, ચિંતનનો ભૂખ્યો.	૨
ન ઘટે પૂજવી ચાકરી, કોઈ વક્રીલ નાંવે ધરે;	
સ્વયં સર્વ કરે, ભિક્ષેક સકળ.	૩
નહિ આડખીલી, તુકે કહે જાતાં મળી;	
ન જોલતા ગલી, કેવળ પાદને રહો.	૪

૪૧

રૂપે અટકયું લોચન, ચરણે સ્થિર થયું મન.	૧
ભૂલ્યો દેહ લાવ, તને પેખતા કેશવ.	૨
જાણું નહિ મુખદુઃખ, જોયાં તરસ ને ભૂખ.	૩
તુકે કહે નથી ફરતી, તારા દર્શનથી વૃત્તિ.	૪

૧. આજોટણ તે. ૨. મનથી.

आह्मी तरी आस । आलो टागोनि उदाम ॥ १ ॥
 आना कोण भय घरी । पुढें मरणाचें हरी ॥ २ ॥
 भलते ठायी पडो । देह तुरगी हा चडो ॥ ३ ॥
 तुमचें तुझापाशी । आह्मी आहो जैसी तैसी ॥ ४ ॥
 गेले मानामान । सुखदुखाचे खडन ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे चित्ती । नाही वागवीत गती ॥ ६ ॥

तुझें रूप पाहता देवा । सुख जालें माझ्या जीवा ॥ १ ॥
 हे तो वाचे बोलवेना । काय सांगो नारायणा ॥ २ ॥
 जन्मोजन्मीचे सुकृत । तुझे पायी रमे चित्त ॥ ३ ॥
 जरी योगाचा अभ्यास । तेव्हा तुझा निजध्यास ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे भवन । गोड गाळ हरिचें गीत ॥ ५ ॥

दर्शनाची आस । आता न साहे उदाम ॥ १ ॥
 जीव आला पायापाशी । येथें अमें कलिवगेंसी ॥ २ ॥
 काहीच नाठवे । ठायी वसलें नुठवे ॥ ३ ॥
 जीव असता पाही । तुका ठकावला ठायी ॥ ४ ॥

અમે પણ આશ, છાંડી થયાજી નિરાશ.	૧
કોણ હવે ભય ધરે, આગે મરવાનો, હરે ^૧ .	૨
ગમે તિહાં પડો, દેહ તુરંગ વા ચડો.	૩
તારો તારી પાસ, છું જેવો ને તેવો ખાસ.	૪
ગયા માનામાન, સુખ-દુઃખનીયે હાણુ.	૫
તુકો કહે ચિત્ત, હવે રાખે નહિ ચિંત.	૬

તારું રૂપ પેખતાં દેવ, સુખ થયું મારે જીવ. ૧	૧
એ તો વાણીએ કહેવાય ના, શું બોલુ હું નારાયણા. ૨	૨
જન્મોજન્મનું સુકૃત, તારે પાચે રમે ચિત્ત. ૩	૩
ત્યારે યોગનો અભ્યાસ, ત્યારે તારો નિદિધ્યાસ. ૪	૪
કહે તુકો ભક્ત, મીઠાં ગાઉં હરિનાં ગીત. ૫	૫

દર્શનની આશ, હવે રાખો ન ઉદાસ. ૧	૧
જીવ તમારે ચરણ, અહીંયાં ખાલી રહું તન. ૨	૨
કોઈ ન સ્મરાય, બેસું ત્યાંથી ન ઉઠાય. ૩	૩
જીવ છતાં જીઓ, તુકો સ્થાનકે હાર્યો. ૪	૪

भक्तप्रतिपाळे दीन वो वत्मल ।

विठुले कृपाळे होसी माये ॥ १ ॥

मडिला विमर माझा काय गुणें ।

कपाळ हे उण काय करु ॥ २ ॥

तुका म्हणे माझे जाळूनि सचित ।

वरी वो उचित भेट देई ॥ ३ ॥

घरुनि ह आलां जीवी । भेटी व्हावी विठोनामी ॥ १ ॥

सकल्य तो नाही दुजा । महाराजा विनविनो ॥ २ ॥

पायावरी ठेविन भाळ । येणें सवळ पात्रलें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे डाळेभरी । पाहिन हरि श्रीमुख ॥ ४ ॥

तुजविण मज वाण वो सोयरें ।

आणीव दुसरें पाहुंगे ॥ १ ॥

लागलीमे आम पाहें तुजी वाम ।

रात्री वो दिवस नेगी वोटो ॥ २ ॥

वाम गोंड मज न लगे हा घदा ।

तुका म्हणे मदा हचि ध्यान ॥ ३ ॥

ભક્તપ્રતિપાળા, દીન હો વત્સલા,	
વિહ્વલા કૃપાળા, છો તુ માય.	૧
વિમ્બરણ મારુ, ડિયે ગુણે પડ્યું,	
ભાગ્ય ઓછુ મારુ, કેમ કરું?	૨
તુકો કહે મારુ બાળીને સંચિત,	
કરીને ઉચિત, ભેટ દિયો.	૩

ધારીને હું આવ્યો જીવે, ભેટ થાયે વિઠોળાથી	૧
સંકલ્પ તો નહિ અન્ય, મહારાય, વિનવું હું	૨
ચરણ પદે ધરુ માથુ, એથી મંધુ મળી ગયું	૩
તુકો કહે નેણા ભગી, ભેઠશ હરિ શ્રીમુખ	૪

તુજ વિણ મારુ કોણ છે રે સર્ગ,	
જગ માહી ખીનુ, પાડુગા	૧
ભેઉ તારી વાટ, લાગી તારી આશ,	
ગત ને દિવસ, વેડે ગણુ	૨
ધધે-ધાપે મારે લાગે નહિ પ્રીત,	
તુકો કહે નીત એ જ ધ્યાન	૩

आर्त माझ्या बहु पोटी । व्हावी भेटी पायांगी ॥ १ ॥
 यामी तुझी कृपावंता । माझी चिता असों द्या ॥ २ ॥
 तळमळ करी चित्त । अखंडित वियोगे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पंढरीनाथा । जाणे वेया अंतरीची ॥ ४ ॥

मी तव वंसलों घरुनिया घ्याम ।
 न करी उदास पांडुरंगा ॥ २ ॥
 नवो आता मज दवडू श्रीहरी ।
 मागाया भिकारी जालो दास ॥ २ ॥
 भुकेलो कृपेच्या वचनाकारणें ।
 आशा नारायणे पुरवावी ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे येऊनिया देई भेटी ।
 कुरवाळुनी पोटी धरी मज ॥ ४ ॥

कन्या सामुन्यासि जाये । मार्गे परतोनी पाहे ॥ १ ॥
 तंमे जालें माझ्या जीवा । केव्हा भेटसी केशवा ॥ २ ॥
 चुकलिया भावे । वाळ हुरू हुरू पाहे ॥ ३ ॥
 जीवनावेगळी मासोळी । तंसा तुका तळमळी ॥ ४ ॥

આર્ત મારા બહુ ઉરે, લેહું ક્યારે ચરણને,	૧
આની, તમે કૃપાવંત, મારી ચિંત, રાખજો હો.	૨
તડકડ કરે ચિંત, અખંડિત વિયોગ.	૩
તુકો કહે, પંઢરીનાથા, જાણો અંતરની વ્યથા.	૪

હું તો હવે જોઠો ધરી તવ ધ્યાસ,	
ન કરો ઉદાસ, પાંદુરંગ.	૧
નહિ ટવળાવો મને હવે હરિ,	
યતને આ ભિખારી થયો દાસ.	૨
જૂથો હું કૃપાના વચન કારણે,	
આશ નારાયણે પૂરવી હો.	૩
તુકો કહે આવી દિયો મને લેટ,	
પંખાળીને હાથ, ઉરે ધરો.	૪

કન્યા માસરવાસે જાયે, પાછું ફરી ફરી જુએ.	૧
તેવું થાય મારે છવ, ક્યારે મળશે કેશવ.	૨
વિષ્ણુ પડતાં માય, જાણક જૂરી જૂરી જોય.	૩
નીર વિષ્ણુ ગીન, તુકો તેવો વ્યાકૃળ દીન.	૪

भेटीची आवडी उताविल मन ।

लागलेसे ध्यान जीवी जीवा ॥ १ ॥

आता आवडीचा पुरवावा मोहळा ।

येउनी गोपाळा क्षेम देई ॥ २ ॥

नेत्र उन्मळित राहिले ताटस्त ।

गंगा अश्रुपात वहावली ॥ ३ ॥

तुना म्हणे तुह्मी करा साचपणा ।

मुळीच्या वचना आपुलिया ॥ ४ ॥

भेटीलागी जीवा लागलीसे आस ।

पाहे रात्रीदिवस वाट तुझी ॥ १ ॥

पूर्णमेचा चंद्रमा चकोरा जीवन ।

तम माक्ष मन वाट पाहे ॥ २ ॥

दिवाळीच्या मुळा लकी आमावली ।

पाह्मने वाटुंगी पटरीची ॥ ३ ॥

भुकेल्या वाळ अति शोक बरी ।

वाट पाहे परि माउरीची ॥ ४ ॥

तुना म्हणे मज त्यागरीमे भूष ।

घातुनि श्रीमुरा दारी देवा ॥ ५ ॥

લેટની હોગે, અધીરુ છે મન,	
લાગ્યુ એક ધ્યાન, જીવે જીવ	૧
હોંશના મારી, પૂજે હરિ, કોડ,	
આવીને ગોપાળ, ક્ષેમ દિયો.	૨
નેત્ર અણમીટયા ગહી ગયાં મ્તબ્ધ,	
ગગા અશ્રુપાત, વહે નિત્ય.	૩
તુકો કહે તમે કરો, દેવ, સાચ,	
કોલના જે વાચ, જૂના દીધા.	૪

લેટ કાજે જીવે બધાણી છે આશ,	
જેઈ અહોનિશ વાટ તારી	૧
પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ચકોર જીવન,	
તેમ મારુ મન વાટ જીએ	૨
દિવાળી નોતરે, બાળકોને આશા,	
જેઈ હું દિશા પંઢરીની	૩
હુધાતુર બાળ શોક કરે અતિ,	
વાટ જીએ તદ્દપિ માવડીની	૪
તુકો કહે મને લાગી ઘણી ભૂખ,	
દોડી શ્રીમુખ, દાખવો હો	૫

कीर्तन ऐनावया भुल्ले श्रवण ।

श्रीमुख लोचन देखावया ॥ १ ॥

उदिन हे भाग्य होईल कोणे काळी ।

चित्त तळमळी द्रवणळनी ॥ २ ॥

उतावीळ बाह्या नेटिलागी दंड ।

लोटागणीं घड जावयामी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे माया ठेवीन चरणो ।

होनील पारणो इद्रियाची ॥ ४ ॥

तुज घालोनिमा पूजिनो सपुष्टी ।

परि तुझ्या पोटी चौदा भुवने ॥ १ ॥

तुज नाचऊनि दाववू कौतुका ।

परी रूपगंगा नाही तुज ॥ २ ॥

तुजलागी आह्मी गान अमो गीत ।

परी तू अतीत शब्दाहूनि ॥ ३ ॥

तुजलागी आह्मी घातियेल्या माळा ।

परि तू वेगळा वनूत्वामी ॥ ४ ॥

तुका म्हणे आता होऊनि परिमिन ।

माझे काही हिन विचारावें ॥ ५ ॥

કીર્તન સુણવા લોલિયાં શ્રવણ,	
શ્રીમુખ લોચન નીરખવા.	૧
ઉદય આ ભાગ્યનો થગે કચે કાળે,	
ચિત્ત તડકડે, તેને કાળ.	૨
ઉતાવળાં બાંધ ભેટ માટે દંડ ^૧ ,	
આલોટણ ધડ નાંખવાને.	૩
તુકો કહે માથું ચરણે રાખીશ,	
ઉપવાસ ભાંગીશ ઇદ્રિયોનો.	૪

તને મૂકીને હું પૃભું છું સંપુટે,	
પણ તારે પેટે ચીદે ભુવન.	૧
તવ આગે નાચી દાખલ કૌતુક,	
પણ નહિ રૂપ રેખા તને.	૨
તારે કાળે અમે ગાતાં રહીએ ગીત,	
પણ તું અતીત શબ્દ થકી.	૩
તારે કાળે અમે ગળે બાધી ગાળો, ^૨	
પણ તું વેગળો કર્તૃત્વથી.	૪
તુકો કહે હવે થઈ પરિમિત,	
માડુ કાઈ હિત વિચારોને.	૫

૧. ભેગા માટે બાધ અને દંડ—દાચ—ઉતાવળા જી ૨. માગાએ.

कई ऐसी दशा येईल माझ्या आगा ।
 चित्त पाडुरगा झुरतसे ॥ १ ॥
 नाठबुनी देह पायाचें चित्तन ।
 अवसान तें क्षण नाही मध्ये ॥ २ ॥
 काय ऐसा पान होईन लाभासी ।
 कई हपीकेशी तुष्टतील ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धन्य मानीन सचित्त ।
 येईन नित्यानित्य प्रेमसुख ॥ ४ ॥

सर्वभावे आलो तुजचि शरण ।
 कायावाचामनैसहित देवा ॥ १ ॥
 आणीक दुसरें नये माझ्या मना ।
 राहिली वासना तुझ्या पायी ॥ २ ॥
 माझिये जीवीचे वाही जडभारी ।
 तुजविण वारी कोण एक ॥ ३ ॥
 तुझे आह्मी दास आमुचा तू ऋणी ।
 चालत दुरुनी आलो मागे ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे आता घेतलें घरणें ।
 हिशोबाकारणे भेटी देई ॥ ५ ॥

કચારે એવી દશા આવે મારે અગ,	
ચિત્ત, પાહુરગ, ઝૂરે ઘણુ	૧
વિમારીને દેહ ચરણ ચિત્તન,	
લગાણુ તે રાણુ, નહી મધ્યે	૨
કચારે એવો પાત લાલનો થઈય,	
ઢચારે હૃપિડેશ, ગળ થગે	૩
તુઝે ડરે ધન્ય માનીશ મચિત,	
લઈશ નિત્યાનિત્ય પ્રેમમુખ	૪

સર્વ લાવે આવ્યો તારે હું ચરણ,	
કાચા વાચા મન સહિત દેવ	૧
ખીણુ કાઈ પણ મારે મન ના'વે,	
રહે તારે પાચે ઇચ્છા એક	૨
જડ લાર જીવે જ્યો કાઈ મારે,	
તુ વિણ તારે ડોણુ એક ?	૩
અમે તારા દાસ, અમારો તુ કાણી,	
પાળળ આવ્યો ઘણી દૂંથી હું	૪
તુકો કહે હવે ધર્યો મે ઉબરો,	
હિસાળ ડર મારો હઈ ભેટ	૫

५७

काय तुझ वेचे मज भेटी देता ।

वचन बोलता एव दोन ॥ १ ॥

ताय तुझे रूप घेतो मी चोरोनि ।

त्या मेणें लपोनि राहिलामी ॥ २ ॥

काय तुझे जाह्या वरावें वेकुठ ।

भेऊ नको भेट आता मज ॥ ३ ॥

तुका म्हणे तुझी नलगे दसोडी ।

परि आहे आवडी दर्शनाची ॥ ४ ॥

५८

पापाची मी राक्षी । सेवाचोर पायापाशी ॥ १ ॥

रा दड नारायणा । माझ्या मानाची खडणा ॥ २ ॥

जन हाती सेवा । घेतो लडपणें देवा ॥ ३ ॥

तुझा ना ससार । तुका दोहीपडे चोर ॥ ४ ॥

५९

दुडीवरी दुडी । चाले मोवळी गुजरी ॥ १ ॥

ध्यान लागे ऐसे हरी । तुझे चरणी तैसापरी ॥ २ ॥

आवतण्याची आस । जैसी लागे दुबळीस ॥ ३ ॥

लोम्या कळातगची आम । वोटें भोजी दिवस मास ॥ ४ ॥

तुका म्हणे पढरीनाथा । मजला आणिक नको व्यथा ॥ ५ ॥

- શું રે તારું જાયે મને ભેટ દેતાં,
વચન જોણતાં, એકાદ જોય ? ૧
- શું તારુ રૂપ લખ્યા હું ચોરી,
તે જાયે હરિ, લખાઈ રહ્યો ? ૨
- ગરજ ના મારે તારે વૈકુંઠે,
જીશ^૧ ના ભેટે હવે મારી. ૩
- તુકો કહે તારી માથું ના દમોડી^૨,
રાખું હું આશડી દર્શનની. ૪

૫૮

- પાપનો હું રાશ, મેવાચોર પાપ પાસ. ૧
- કરો દંડ નાગયજ્ઞ, મારા માનતુ ખંડન. ૨
- લોક હાથે મેવ,^૩ લઈ લાંઠપણે દેવ. ૩
- તારો ના સંસારી, તુકો, જન્મે જાણુ ચોરી. ૪

૫૯

- બેઠે બેઠું મેલે, ગુજરી^૪ છૂટે હાથે ચાલે. ૧
- ધ્યાન લાગે એવું હરિ, તારે ચરણે ચિત્ત ઠરી. ૨
- આમંત્રણે લોભ, જેવો રાખે દુર્જન લોક. ૩
- લોભી વ્યાજની છે આશ, વેઠે ગણે દિવસ માસ. ૪
- તુકો કહે પંઢરીનાથા, મને જીજી ન હો વ્યથા. ૫

૧. જીતે નહિ, કંટો નહિ ૨. કપડાની આવરી, દરી, દસા.

૩. સેવા ૪. ગુજરાણ.

हेचि थोर भक्ति आवडते देवा ।

मक्क्याची माया ससाराची ॥ १ ॥

ठेविलें जनतें तैसेंचि सहावें ।

चिती असो धात्रें नमाधान ॥ २ ॥

वाहिन्या उद्वेग दुगचि केवळ ।

भोगणें तें फळ मचिताचें ॥ ३ ॥

तुका म्हणे घालूं तयावरी भार ।

वाहू हा ससार देवापायी ॥ ४ ॥

लागांनिया पाया विनवितो तुम्हाला ।

कर दाळी बोला मुखें नाम ॥ १ ॥

विठ्ठल विठ्ठल म्हणा वेळोवेळा ।

हा मुखसोहळा स्वर्गीं नाही ॥ २ ॥

कृष्ण विष्णु हरि गोविंद गोपाळ ।

मार्ग हा प्राजळ बेकुठीचा ॥ ३ ॥

मकळामी येथें आहे अधिकार ।

कलियुगी उद्धार हरिनामें ॥ ४ ॥

तुका म्हणे नामापायी चारी मुक्ति ।

ऐसें बहुग्रथी बोलिलेले ॥ ५ ॥

- આ જ શ્રેષ્ઠ લક્ષિત દેવને છે પ્રિય,
સંકલ્પની માયા, સાંસારિક. ૧
- રાખે જેમ રામ તેવી રીતે રહીએ,
ચિત્તે શું રાખીએ સમાધાન. ૨
- ધારતાં ઉદ્દેગ, હુઃખ જ કેવળ,
લોગવર્ણ ફળ સંચિતતણું. ૩
- તુકો કહે નાંખી તેના પર ભાર,
અર્પું આ સંસાર દેવ-પાયે. ૪

- લાગીને હું પાયે વિનવું સાલજો,
દઈ તાળી જોલો મુખે નામ. ૧
- વિકૃલ વિકૃલ જોલો સદા વાણી,
આ સુખ લહાણી સ્વર્ગે નહોયે. ૨
- કૃષ્ણ વિષ્ણુ હિં જોવિંદ જોપાળ,
મારગ આ મહેલ વૈકુંઠનો. ૩
- સકળને આહીં મળ્યો અધિકાર,
કલિ માહી ઉદ્ધાત્ હરિનામે. ૪
- તુકો કહે નામે રહી ચારે મુદ્રિ,
એવી કહી ઉક્તિ ઘણે શ્રેયે ૫

६२

आह्वा विष्णुदासा हेंचि भाडवल ।

अवघा विट्टल घन वित्त ॥ १ ॥

वाणी नाहीं घ्यावें आपुलिया हातें ।

करोनिया चिनें समाधान ॥ २ ॥

तुवा म्हणें द्रव्य मंळविलें मार्गें ।

हे नां कोणामग आलें नाही ॥ ३ ॥

६३

वाय माझ नेती वाईट ह्मणोन ।

करू समाधान कशामाठी ॥ १ ॥

वाय मज लोक नेनी परलोका ।

जाता कोणा एका निवारेल ॥ २ ॥

न ह्मणें कोणामी उत्तम वाईट ।

मुखें माझी कूट खावो मार्गें ॥ ३ ॥

मर्व माझा मार अमे पाडुरगा ।

वाय माझें जगासवें काज ॥ ४ ॥

तुवा म्हण माझ मर्वही सावन ।

नाममकीर्नन विठ्ठलाचें ॥ ५ ॥

- અમ વેપ્પુવ તાણું આ જ છે ભંડોળ,
વિકુલ મકા ધનવિત્ત. ૧
- ત્યો નિજ હાથે આવે નહિ હાણુ,
રાખી મમાધાન ચિત્તે પૂરુ. ૨
- તુકે કહે દ્રવ્ય અન્યે કયું ભેશું,
તે તો ડોઈ ભેશું ગયુ નહિ. ૩

- શુ રે જગડે મારુ, ખૂરો કહેતા મને,
મમાધાન શાને કરુ તેનુ ? ૧
- પહોચાટે શું લોક મને પરલોકે,
ભાતા ડોઈ એકે રોકી ગકે ? ૨
- નહિ કહુ કોને ઉત્તમ કે દુષ્ટ.
શ્રુણે મારી કૂટ^૧ કને તેઓ ૩
- મર્વ^૧ મારો ભાર ધર્યો પાડુગે,
કાજ મારે જગે સાથે કોની ? ૪
- તુકે કહે મારુ મર્વસ્વ સાધન,
નામમંકીર્તન વિઠોળાનુ ૫

घेईं घेईं माझ वाचे । गोड नाम विठोवाचे ॥ १ ॥
 तुम्ही घ्यारे डोळे मुख । पाहा विठोवाचे मुख ॥ २ ॥
 तुम्ही ऐका रे कान । माझ्या विठोवाचे गुण ॥ ३ ॥
 मना तेथें धाव घेई । राहें विठोवाचे पायी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे जीवा । नको सोडू या केशवा ॥ ५ ॥

चहू आश्रमाचे धर्म । न राखता जोडे कर्म ॥ १ ॥
 तंसी नव्हे भोळी मेवा । एक भावचि कारण देवा ॥ २ ॥
 तपें इद्रिया आघात । क्षणे एका वाताहात ॥ ३ ॥
 मन चळे थोडा । तरी धडचि होय वेडा ॥ ४ ॥
 धर्तें करिता माग । तरि एक चुकता भग ॥ ५ ॥
 धर्म सत्त्वचि कारण । नाही तरी केला सीण ॥ ६ ॥
 भूतदयेसी आघात । उचनीच वाताहात ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे दुजे । विधिनिपेधाचें ओशें ॥ ८ ॥

पाठी पोटी देव । कंचा हरिदासा भेव ॥ १ ॥
 करा आनदें कीर्तन । नको आश्वित्त मन ॥ २ ॥
 एथे कोठें काळ । करील देवापासी वळ ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे धनी । मपुरता काय वाणी ॥ ४ ॥

લેને લેને મારી વાણ, મીઠું વિઠ્ઠલનું નામ.	૧
તમે લો રે આંખો મુખ, જુઓ વિઠ્ઠલનું મુખ.	૨
તમે સાંભળો રે કાન, મારા વિઠ્ઠલનાં ગાન.	૩
મન ત્યાં જ કર રે દોડ, ધર વિઠ્ઠલ ચરણજેડ.	૪
તુકો કહે જતાં જીવ, ન છોડીશ આ કેશવ.	૫

ચાર આશ્રમોના ધર્મ, હોય ચાતાં નડે કર્મ.	૧
તેવી નહોય ભોળી સેવ, ^૧ ભાવમાત્રે રીઝે દેવ.	૨
તપે ઇંદ્રિયોનો ત્રાસ, એક સણે થાયે નાશ.	૩
મંત્રે ચળે કદી થોડો, કરી મૂકે આવ ગાંડો.	૪
મત કરતાં જો પૂજું, એક ભૂલે થાય શૂર્ણ.	૫
સત્વગુણે રહે ધર્મ, નહિ તો થાય વ્યર્થ શ્રમ.	૬
ભૂતદયા માંહી કલેશ, ભેદ દષ્ટિ રાખ્યે લેશ.	૭
તુકારામ કહે સાર, વિધિ-નિયંધોનો સાર.	૮

આગળ પાછળ પરમેશ્વર, તેના દાસને શો ડર?	૧
કરો આનંદે કીર્તન, નહીં રાખો શંકા મન.	૨
કાળનો શો ભાર, હરિ આગળે લગાર?	૩
જેનો સધર સ્વામી, તુકારામને શી ખામી?	૪

अनुतापें दोष । जाय न लागता निमिष ॥ १ ॥
 परितो राहे विसावला । आदीं अवमानी भला ॥ २ ॥
 हेचि प्रायश्चित्त । अनुतापी न्हाय चित्त ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे पापा । शिवा नये अनुतापा ॥ ४ ॥

मनोमय पूजा । हेचि पढिये केजीराजा ॥ १ ॥
 घेनो कल्पनेचा भोग । न मानेचि बाह्य रग ॥ २ ॥
 अनरीचें जाणे । आदिवर्तमान खुणे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे कुडें । कोडें मरे त्याच्या पुडें ॥ ४ ॥

टिळा टोपी माळा देवाचे गवाळें ।
 बागवी वोगळे पोटासाठी ॥ १ ॥
 तुळमी म्बोवी कानी दर्भ म्बोवी शेडी ।
 लटिकी धरी वोडी नातिकाची ॥ २ ॥
 कोर्तनाचे वेळे रडे, पड, लोळे ।
 प्रेमेंविण गोळे दाटताती ॥ ३ ॥
 कथा करुनिया दावी प्रमकळा ।
 अतरी जिह्याळा कुकर्माचा ॥ ४ ॥
 गोसाव्याच्या रूपें हेरी पर नारी ।
 जयाच्या अतरी वाम लोभ ॥ ५ ॥
 तुका म्हणे ऐंम मावेचे मद्द ।
 त्यापाशी गोविंद नाही नाही ॥ ६ ॥

અનુતાપે દોષ જાતાં ન લાગે નિમેષ.	૧
પણ રહેવો જોઈએ સ્થિર, આદિ-અંતેયે ગંભીર	૨
એ જ પ્રાયશ્ચિત્ત, અનુતાપે નહાય ચિત્ત.	૩
તુકો કહે નહિ પાપ અડે થાતાં અનુતાપ	૪

ભાવભરી લક્ષિત, હારને તે જ વૃક્ષાલી અતિ	૧
ભોગ ભાવનો જ ખોળે, ન રીઝે બાહ્ય ડોળે	૨
અંતરની જાણે, તેના ચન્દ્રિ પ્રમાણે	૩
તુકો, રામની ^૧ પાસ, જૂદાણે કયાથી લેશ ?	૪

ટીલુ, ટોપી, માળા, દેવોનો જવાળો, ^૨ રાખતો કઠાંઠો, પંદ કાળે	૧
તુળસી ખોમે કાને, દર્ભ ખોમે શિખે, વ્યર્થ જાલી ગળે નાસાદાડી	૨
કીર્તન ટાણે ગટે, પટે, લોટે, પ્રેમ વિષુ કંઠે જદ્ગદ થાય	૩
કથા કરી દાખે પ્રેમકળા મસ, અંદર ભર્યો અંકુસેની	૪
વેરાગીના વંપે પળે પરનાગી, કામલોલે ભગી બેની વૃત્તિ	૫
તુકો કહે એવા માયાના શુભામ, તે પાસે ગમ ન હોયે ન હોયે	૬

૧. હે તુકો, રામની—જનવાનની ૨ સરસામાન વગેરેનો પરચૂરણ દમલો

कलियुगी कवित्व करिती पापांड ।

कुशल हे भोट बहुत झाले ॥ १ ॥

द्रव्य दारा चित्ती प्रजांची आवडी ।

मूर्खे बडबडी कोरवाचि ॥ २ ॥

दन करी माँग मानावया जग ।

मुखें बोले त्याग मनी नाही ॥ ३ ॥

वेदान्तेकरोनी न करिनी स्वहित ।

नव्हनी अलिप्त देहाहूनी ॥ ४ ॥

तुका म्हणें दट माहील थमाचे ।

त कगे जो वाचे बोले तैसें ॥ ५ ॥

७१

हालमग्नवाजे गुनले हे कर ।

म्हणे मां जज्ञार कंमा झुजो ॥ १ ॥

पटी पडदळे मिले टोप ओझे ।

हैं नां झाले दुजें मरणमूळ ॥ २ ॥

समविट्टे मला येणें नस्वावरी ।

थावू पट्ट तुगे कंमा आता ॥ ३ ॥

अनोनि उपाय म्हणे हे अपाय ।

म्हणे हाय हाय काय करू ॥ ४ ॥

तुका म्हणें हा नां स्वयें परब्रह्म ।

मूर्ख नेणें वमं संनचरण ॥ ५ ॥

કગિયુગે કાઠ્યે કરતા પાખ ડ,	
કુશળ એવા લાંડ બહુ વધ્યા	૧
દ્રવ્ય-દારા-પુત્ર ચિત્ત માંહી ઝળે,	
મુખે બહુ બકે કોગ વાદ	૨
દલે કંઠે વેશ છેતરવા જગ,	
મોઠે બોલે ત્યાગ, મને ના લે	૩
વેદાજ્ઞા ન પાળે, કંઠે ન અહિત,	
નહિયે અલિપ્ત દેહ ચક્રી	૪
તુકો કહે તેને હંડ દેગે કાળ,	
બોલે તેવી ચાલ જેની નહોય	૫

૭૧

ઢાલ તલવાન ઝેક્યા બને હાથ,	
કહો કેમ બાથ ભીડુ યુદ્ધે ?	૧
પેળી, બખતર, ટોપ મોઢાના આલરણુ !	
નર્ત્તી આ મરણુ આવ્યુ સામે !	૨
બેમાડ્યો છે વળી મોટા અશ્વ પરે,	
કહો કઈ પડે ઢોડુ-નામુ ?	૩
છનાયે ઉપાય માને તે અપાય,	
બોલે, હાય હાય, કેમ કરુ ?	૪
તુકો કહે પાતે નવય પગપ્રહા,	
મૂર્ખ લહે નહિ મર્મ ન તપદે ?	૫

૧ સતપદે રહી મર્મ પ્રાપ્ત મરનો નથી એનો અર્થ શ્રી વિષ્ણુ નરસિંહ
મ દે છે

तुट भवरोग । सचित त्रियमाणभोग ॥ १ ॥
 ऐसैं विठोवाचें नाम । उच्चारिता खडे जन्म ॥ २ ॥
 वसों न सके पाप । जाय त्रिविध तो नाप ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माया । होय दासी लागे पाया ॥ ४ ॥

मन गुत्तल लुलया । जाय धावोनि त्या ठाया ॥ १ ॥
 मार्गे परतवी तो बळी । शूर एक भूमडळी ॥ २ ॥
 येऊनिया घाली घाला । नेणो काय होईल तुला ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे येणें । बहु नाडिले साहाणे ॥ ४ ॥

नाही निर्मळ जीवन । काय करील सावण ॥ १ ॥
 तैसी चित्तशुद्धि नाही । तेथें बोध करील काई ॥ २ ॥
 वृक्ष न धरी पुष्पफळ । काय करील यस्तकाळ ॥ ३ ॥
 × × ×
 प्राण गलिमा शरीर । काय करील वेव्हार ॥ ६ ॥
 तुका म्हणे जीवनेविण । पीक नव्हे नव्हे जाण ॥ ७ ॥

वेद अनंत बोलिला । अर्थ इतकाची माधिला ॥ १ ॥
 विठोवासी शरण जावे । निजनिष्ठे नाम गावें ॥ २ ॥
 सवळशास्नाचा विचार । अती इतकाची निर्धार ॥ ३ ॥
 अठरा पुराणी सिद्धात । तुका म्हण हाचि हेत ॥ ४ ॥

તૂટે ભવરોગ, મંચિત ક્રિયમાણુ લોગ.	૧
એવું વિઠોબાનું નામ, લેતાં ટળે ફરી જન્મ.	૨
વસી શકે નહિ પાપ, જાય ત્રિવિધ સંતાપ.	૩
દાસી થઈને પ્રણામ કરે માયા, તુકારામ.	૪

મન ગૂંથાયુ વિષયે, જાય દોડી તે જ દિગ્ગે.	૧
તેને ફરવે જે બળે, શર તે જ જૂમંડળે.	૨
પાડ નાંખશે જ્યાં આવી, વલે શી થાય ત્યાં તારી ?	૩
તુકો કહે નિજ મને, બહુ કસ્યા બુદ્ધિમાનો.	૪

નહિ પાણી જો નિર્મળ, સાણુ કરે શું કપાળ ?	૧
તેમ ચિત્તશુદ્ધિ નહોય, તેને બોધથી શું હોય ?	૨
વૃક્ષ ન ધરે ફળ ફૂલ, દરે વસંત શું ધૂળ ?	૩
તનથી પ્રાણ ગયો બહાર. તે કરે શુ વહેવાર ?	૬
તુકો કહે પાણી વિનુ, પાકે નહિ નહિ કણુ.	૭

વેદ બહુ બહુ બોલે, અર્થ આટલો જ નીકળે;	
વિઠોબાને શરણે બાણુ, નિજ નિષ્ઠે નામ ગાણુ.	૧
સકળ શાસ્ત્રોના વિચાર, અતે આટલો જ નિર્ધાર;	
વિઠોબાને શરણે બાણુ, નિજ નિષ્ઠે નામ ગાણુ.	૨
સિદ્ધાંત અઢારે પુરાણુ, તુકો આટલી જ સુવાણુ;	
વિઠોબાને શરણે બાણુ, નિજ નિષ્ઠે નામ ગાણુ.	૩

चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती ।

ध्याधही न खाती मर्ष तथा ॥ १ ॥

प्रिय नें अमृत आधान तें हिन ।

अकर्तव्य नीत होय त्यासी ॥ २ ॥

दुःख नें देईल सर्व सुख फळ ।

होनील शीतळ अग्निग्वाळा ॥ ३ ॥

जावडेल जीवा जीवाचिये परी ।

मक्कळा अतरी एक भाव ॥ ४ ॥

तुका म्हण कृपा वेली नारायणे ।

जाणिजेते येणें अनुभवें ॥ ५ ॥

७७

नित्य उठानिया खायाचीच चिता ।

आपुल्या नू हिता नाठरीसी ॥ १ ॥

जननीचे पोटी उपजलासी जव्हा ।

चिता नुझी नेव्हा वेली तणें ॥ २ ॥

चानकालागुनि मेष नित्य वर्षे ।

ता तुज उदाम करीन वेवी ॥ ३ ॥

पक्षी वनर आहून भूमीवरी ।

तयालागी हरि उपेक्षीना ॥ ४ ॥

तुका म्हणे माव घडून गहें चिती ।

तरि तो श्रीपति उपेक्षीना ॥ ५ ॥

ચિત્ત શુદ્ધ હો તો થતુ મિત્ર થાયે, વાઘે નહિ ખાયે, સર્પ તેને.	૧
વિષ તે અમૃત, આઘાત તે હિત, અકર્તવ્ય તે નીત, ^૧ થાયે તેને.	૨
દુઃખ પણ દેતું સર્વ સુખ ફળ, થાતી તે શીતળ, અગ્નિ જ્વાળ.	૩
જીવ જેવો વડાલો, લાગે એ જીવોને, અંતરે સહુને એક ભાવ.	૪
તુકો કહે કૃપા કરે નારાયણ, થાય તે મુજલુ સ્વાનુભવે.	૫

પ્રભાતે જીડીને ખાવાની જ ચિંત, આત્માનુ તું હિત ના મંભારે.	૧
જનનીને પેટે જીપજિયો જ્યારે, ચિંતા તારી ત્યારે તેણે કીધી.	૨
ચાતકને કાળે મેઘ નિત્ય વર્ષે, કેમ તે ઔદાસ્યે છોડે તને ?	૩
પક્ષી વનચરો ફરે ભૂમિ પરે, તેનીયે જ્ઞે કરે ઉપેક્ષા ના	૪
તુકો કહે ભાવ ધરી રાખે ચિત્ત, તો તો શ્રીનાથ ઉપેક્ષે ના.	૫

૧. અકર્તવ્ય તે કર્તવ્ય.

एक घेग अन्ना चाड ।

येर वासगी बडबड ॥ १ ॥

का रे तृष्णा वाढविमी ।

बांधवूनि मोहपाशी ॥ २ ॥

औट हात तुझा जागा ।

येर सिणसी वाजगा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे श्रम ।

एक विसरना राम ॥ ४ ॥

का रे दाटोन होता वेडं । देव आहे तुझापुढे ॥ १ ॥

ज्यासी पाठ नाही पोट । करी त्रिलोकपाचा घोंट ॥ २ ॥

तुमची तुझा नाही सोय । कोणाचें वा काय जाय ॥ ३ ॥

तुका गातो नामी । तेथे नाही आत्मी तुम्ही ॥ ४ ॥

आता माझ नका बाणू गुण दोष ।

करितो उपदेश याचा काही ॥ १ ॥

मानदभामाठी छळितसें कोणा ।

आण या चरणा विठोवाची ॥ २ ॥

तुका म्हणे हें तों ठावें पादुरंगा ।

काय कळे जगा अतरीचें ॥ ३ ॥

એક શેર અન્ને ચાહ, ^૧	
ખાકી વૃથા ખડખડ.	૧
કાં રે તૃષ્ણા તું પોપે,	
ખંધાઈને મોહ પામે. ^૨	૨
ભિઠ હાથ જોયે ^૩ જગા,	
ખાકી નિધારણ કાંકાં.	૩
તુકો કહે શ્રમ,	
એક વિસરતાં રામ.	૪

કાં રે થાઓ પૂરા મૂખ, ^૧ દેવ રહ્યા છે મન્મુખ.	૧
જેને પીઠ નહિ કે પંદ, આમે ત્રિલોકને નેટ.	૨
તમને તમારી ન મોઈ, તેમાં કેઈનું શું જાય.	૩
તુકો કહે ગાઈ નામે, તિહા નહિ તમે-અમે.	૪

હવે માન નહિ કહેગો શુભદોષ,	
કરુ છુ ઉપદેશ તેને માટે.	૧
માન દંભ થકી છળતો હુ હોઈ,	
શપથ હું ખાઈ વિકૃલ પાદ.	૨
તુકો કહે એ તો જાણે પાંડુરંગ,	
જાણે કયાથી જગ અંતર્વૃત્તિ	૩

૧. ગરજ, ઇચ્છા. ૨ મોહના પાશથી ૩ જોઈએ

एक मन तुझ्या अवघ्या भांडवला ।

वाटिता तें तुला येई कसें ॥ १ ॥

ह्मणउनि दृढ घरी पांडुरग ।

देहा लावी संग प्रारब्धाचा ॥ २ ॥

आणिका सकल्पा नको गोरं मन ।

तरीच कारण साध्य होय ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसे जाणावे उचित ।

तरी सहज स्थित येईल कळों ॥ ४ ॥

जन्मा यणें घडे पातकाचे मूळ ।

सचिताचे फळ आपुलीया ॥ १ ॥

मग वायाविण दुःख वाहों नये ।

रसोनिया काय देवावरी ॥ २ ॥

ठाउकाचि आहे ससार दुःखाचा ।

चितीं सीण याचा वाहो नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे त्याचें नाम आठवावें ।

तेणें विसरावें जन्मदुःख ॥ ४ ॥

- તારી સર્વસ્વ મૂડી મન છે એક,
વહેંચતાં તે છેક, તને શું રહે ? ૧
- માટે દઢ કરી રાખ પાંડુરંજ,
હેહ છોડ સંગ પ્રારબ્ધને. ૨
- અન્ય કો સંકલ્પે પરોવ નહિ મન,
એમ જ કારણ સાધ્ય થાયે. ૩
- તુકો કહે એમ જાણશે ઉચિત,
તો સહજ સ્થિત જાણી શકે. ૪

- જન્મ લેવો પડે પાતકને કાજ,
સંચિતનાં નિજ ક્ષણ ભોગ^૧. ૧
- પછી વૃથા દુઃખે જીવ નહિ જાળ,
થઈને રિત્તાળ દેવ પરે. ૨
- જાણે છે સહુયે દુઃખ એક જગતે,
ત્રાસ તેનો ચિત્તે માનો નહિ. ૩
- તુકો કહે તેના નામને સંભારો,
તેણે જ વિસારો જન્મદુઃખ. ૪

૧. ભોગવ; સહન કર.

सदा सर्वकाल अंतरी कुटिल ।

तेणे गळा माळ घालू नये ॥ १ ॥

ज्यासी नाही घर्म दया क्षमा साती ।

तेणे अग्नी विभूती लावू नये ॥ २ ॥

ज्यासी न कळे भक्तीचे महिमान ।

तेणे ब्रह्मज्ञान बोलो नये ॥ ३ ॥

ज्याच मन नाही लागलें हातामी ।

तेणे प्रपचासी टाकू नये ॥ ४ ॥

तुका म्हणे ज्यासी नाही हरिमक्ती ।

तेणे भगवें हाती धरू नये ॥ ५ ॥

शाला म्हणती त्याचे मज वाट आश्चर्य ।

ऐका नव्हे धीर वचन माझे ॥ १ ॥

गिजलिया अन्ना ग्वाही दात हात ।

जिन्हेमी चाखत न कळे कसें ॥ २ ॥

तापलिया तेली वावम खदन ।

बुद एक क्षण शीतळ करी ॥ ३ ॥

पारखी तो जाणे अंतरीचा भेद ।

मूढजना छेद लावण्याचा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे कसी निवडे आपण ।

शुद्ध मद हीन जेमे नैसें ॥ ५ ॥

સદા સર્વકાળ અંતરે કુટિલ,	
તેણે ગળે માળ ઘાલવી ના.	૧
જેને નહિ ધર્મ દયા ક્ષમા શાંતિ,	
તેણે તે વિભૂતિ ચોળવી ના.	૨
જે નહિ સમજે ભક્તિનું મહિમાન, ^૧	
તેણે પ્રહરણ ગોલવું ના.	૩
જેનું મન નહિ થયું રે નિશ્ચળ,	
તેણે તે જાળણ છોડવી ના.	૪
તુકે કહે જેને નહિ હરિભક્તિ,	
ભગવી કદની પહેરવી ના.	૫

‘થયો’ કહે તેનું લાગતું આશ્ચર્ય,	
સુણો, નથી ધૈર્ય, વચન મારું.	૧
સીઝેલા અન્ને સાક્ષી હાથ દાંત,	
જિહ્વાએ આખંત ન કળાય શું?	૨
તપેલા તેલે બાવન અંદન,	
ટીપું એક કણે શીતળ કરે.	૩
પારખી તે બાણે અંતરનો લેદ,	
મૂઠ છે છંદ લાવડ્યનો.	૪
તુકે કહે કસે, દેખાયે સિદ્ધ,	
મંદ હીન શુદ્ધ યથા સ્થિત.	૫

एक मन तुझ्या अवघ्या भाडवला ।

वाटिता तें तुला येई कसें ॥ १ ॥

ह्मणजनि दृढ घरी पाडुरग ।

देहा लावी सग प्रारब्धाचा ॥ २ ॥

आणिका मकण्या नको गोऊ मन ।

तरोच कारण माध्य होय ॥ ३ ॥

तुका म्हणे ऐसें जाणावें उचित ।

तरी सहज स्थित येईल कळो ॥ ४ ॥

जन्मा यण घड पातकाचे मूळ ।

मचिनाच फळ आपुलीया ॥ १ ॥

मग वायाविण दुख वाहो नये ।

रुसोनिया काम देवावरी ॥ २ ॥

ठाऊकाचि आह ससार दुखाचा ।

चित्ती सीण याचा वाहो नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे त्याचें नाम आठवावें ।

तेणें विसरावें जन्मदुख ॥ ४ ॥

- તારી સર્વસ્વ મૂડી મન છે એક,
બહેંચતાં તે છેક, તને શું રહે ? ૧
- માટે દહ કરી રાખ પાંડુરંગ,
દેહ છોડ મંગ પ્રારબ્ધને. ૨
- અન્ય કો સંકલ્પે પરોવ નહિ મન,
એમ જ કારણ માધ્ય થાયે. ૩
- તુકો કહે એમ જાણશે ઉચિત,
તો સહજ સ્થિત જાણી શકે. ૪

- જન્મ લેવો પડે પાતકને કાજ,
સંચિતનાં નિજ ફળ ભોગ^૧. ૧
- પછી વૃથા દુઃખે જીવ નહિ બાળ,
થઈને રિસાળ દેવ પરે. ૨
- જાણે છે સહુયે દુઃખ એક જગતે,
ત્રાસ તેનો ચિત્તે માનો નહિ. ૩
- તુકો કહે તેના નામને સંભારો,
તેણે જ વિસારો જન્મદુઃખ. ૪

---

૧. ભોગવ, સહન કર.

मुखाचे व्यवहारी मुखलाभ झाला ।

आनंद कोदला मार्गे पुढे ॥ १ ॥

सगती पगती देवासर्वे घटे ।

नित्यानित्य पडे ते चि साचा ॥ २ ॥

समयाचे घरी सकळ सपदा ।

नाही तुटी वदा वासयाची ॥ ३ ॥

तुका म्हणे येथे लाभाचिया कोटी ।

बहु वाव पोटी समथचि ॥ ४ ॥

भय हरिजनी । काही न धरावे मनी ॥ १ ॥

नारायण ऐसा सखा । काय जगाचा हा लेखा ॥ २ ॥

चित्त वित्त हेवा । समपूर्ण रहा देवा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे मन । असो द्यावें समाधान ॥ ४ ॥

शुद्ध ऐसें ब्रह्मज्ञान । करा मन सादर ॥ १ ॥

रवि रमा सकळा जोषी । गुणदोषी न लिपे ॥ २ ॥

कोणामवें नाही चोगी । सकळावरी समत्व ॥ ३ ॥

सत्य तरी ऐमें आहे । तुका पाहे उपदेशी ॥ ४ ॥

૮૫

- સુખના વ્યવહારે સુખ લાભ થયો,
 આનંદ તે ભર્યો આગે પાછે ૧
 સગતિ પગતિ દેન સાથે બની,
 નિત્યાનિત્ય તણી તેને માયે ૨
 સમર્થને ઘર સકળ સપત્તિ,
 નહિ ત્રુગી જ્ઞી કશા તણી ૩
 તુકો કહે ડોટિ લાભ થાયે અહીં,
 જાગ^૧ પટ મહી બહુ તેના ૪

૮૬

- ભય હરિજને, કાર્ધ ન ધરવો મને ૧
 નાનયણુ જેવો સખા, તેને જગના શા લેખા ? ૨
 તૃષ્ણા, વિત્ત, ચિત્ત, રહો કરી સમર્પિત ૩
 તુકો કહે મન, રાખી રહો સમાધાન ૪

૮૭

- શુદ્ધ લહો બ્રહ્મજ્ઞાન, કગી મન સાદર ૧
 રવિ સર્વ સ્થો ગોપે, શુણુદોરે નહિ લિખત ૨
 ન ડોઈ સગ થોગી રાખે, ગર્વ વિષે સમત્વ ૩
 સત્ય આવુ નિશ્ચ બાણુ, તુકા માનો ઉપદેશ ૪

काय देवें खाता घेतलें हातीचें ।
 आलें हे तयाचे थोर भय ॥ १ ॥
 ह्मणता गजरे राम एकमरे ।
 जळती पापे थोरे भयघाके ॥ २ ॥
 काय सोळंबले हात पाय अग ।
 नाशिलें हे साग रूप काय ॥ ३ ॥
 कोण लोकी सागा घातला बाहेरी ।
 ह्मणता हरि हरि तुका म्हणे ॥ ४ ॥

होऊ नको काही या मनाआधीन ।
 नाइके वचन याचें काही ॥ १ ॥
 हटियाची गोष्टी मोडून टाकावी ।
 मोई ही धरावी विठोयाची ॥ २ ॥
 आपुले आधीन करूनिया ठेवा ।
 नाही तरि जीवा घातक हे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे जाले जे मनाआधीन ।
 तयामी बघन यम करी ॥ ४ ॥

- શું રે દેવ લેતો હાથમાંનું અન્ન,
થાને બહુ મન લય ધારો? ૧
- ગર્જતાં તે મુખે રામ એક ધારે,
પાય સહુ વારે લય-ધાકે. ૨
- ખૂંટતાં શું હાથ, પાય અને અંગ,
નાશે^૧ શું રે સાંગ કે તારું? ૩
- કરતાં, શું લોકો કરે બહિષ્કાર,
હરિનો પુકાર, તુકો કહે? ૪

- થઈશ ના જરા મનને આધીન,
સૂણો ના વચન જરા તેનું. ૧
- હઠીલાની વાતો છેદી જ નાંખો,
આશરો રાખો, વિઠાબાનો. ૨
- નિજ અધીન કર નિશ્ચિત,
નહિ તો ઘાત જીવે નક્કી. ૩
- તુકો કહે જેઓ મન અધીન,
તેમને બંધન યમ કેરું. ૪

बंदिलें वदावें जीवाचियेसाठी ।

किंवा वरी तुटी आरभी च ॥ १ ॥

म्बहिताची चाड ते ऐका हे बोल ।

अवधेचि मोल घोरा अगी ॥ २ ॥

मिपिलें तें रोप वरीवरी वरे ।

बाळलिया वरी कोंभ नये ॥ ३ ॥

तुका म्हणे टाकीघायें देवपण ।

फुटलिया जन कुला पुमी ॥ ४ ॥

✓ ९१

अग्नि हा पाचारी कोणामी साक्षेपें ।

हिवे तोचि तापे जाऊनियां ॥ १ ॥

उदक ह्याने काय याहो मज प्यावं ।

तृपित तो धावे सेवावया ॥ २ ॥

काय वस्त्र ह्याने याहो मज नेसा ।

आपुले स्वइच्छा जग बोदी ॥ ३ ॥

तुवया स्वामी ह्याने काय मज स्मरा ।

आपुल्या उद्धागलागूनिया ॥ ४ ॥

જીવને	સાટે	વંદિત	વદો,	
કિંવા	ન	ખાંધો	આરંભેથી.	૧
સ્વહિત	ચાહી	સૂણો	આ	ખોલ,
સર્વસ્વ	ખોલ,	ધીર	અંગે.	૨
મીંચતા	રોપ	વારંવાર	ફૂંડો,	
સૂકતાં	પૂરો,	ફૂંટે	નહિ.	૪
તુકો	કહે	સહેતાં	છીણી	દેવપણ,
ફૂટતાં	જન	પાયે	આપે. ^૧	૪

૯૧

અગ્નિ	શું	કહે,	કો	તાપવાને	આવો.	
શીતથી	સિધાવે	આપે ^૨	જન.			૧
પાણી	શું	કહેતું,	મને	કોઈ	પીઓ,	
તરસ્યા	સેવે	દોડી	આપ.			૨
વસ્ત્ર	શું	કહે,	મને	કોઈ	પહેરો,	
જગ	તે	ઓઢે	સ્વેચ્છાએથી.			૩
તુકાનો	સ્વામી	શું	કહે,	સ્મરો,		
ધરણીને	ભિધરો ^૩	આપે	જાઓ.			૪

૧. તુકારામ કહે છે કે, (પથ્થર) છીણીનો ધા સહન કરે તો તે દેવપણુ
પામે છે અને તૂટી જાય તો લોકોના યત્ર નીચે કચડાય છે.

૨. પોતાની મેળે. ૩. ભક્ષરો.

आलिया ममारा उठा वेग करा ।

शरण जा उदारा पाडुरगा ॥ १ ॥

देह हे देवाचे धन कुवेराचे ।

तेथें मनुष्याचे काय आहे ॥ २ ॥

देता देवविता नेता नेवविता ।

तेथें याची सत्ता काय आहे ॥ ३ ॥

निमित्याचा धणी केला असे प्राणी ।

माझ माझे हाणोनि व्यर्थ गेला ॥ ४ ॥

तुवा म्हणे वा रे नागवतासाठी ।

देवासवें आटी पाडितोसी ॥ ५ ॥

जोडोनिया धन उत्तम वेढारें ।

उदास विचारें वेच करी ॥ १ ॥

उत्तमचि गनी तो एक पावेल ।

उत्तम मोगील जीव्याणी ॥ २ ॥

परउपकारी नेणे परनिदा ।

परस्त्रिया मदा वटिणी माया ॥ ३ ॥

भूतदया गार्हपत्ये पावन ।

सांग्हेया जीवन यनामाजी ॥ ४ ॥

शान्तिन्हे नव्हे कोणाचा वाईट ।

वाटवी महत्त्व वटिलाचें ॥ ५ ॥

तुवा म्हणे हेंचि आश्रमाचें पट ।

परमाद वळ येगामाचें ॥ ६ ॥

આવીને સંસાર બિઠ વેગ કરી, શરણ લે હરિ ઉદારનું.	૧
પંડ આ હરિનું, ધન કુબેરનું, તિહાં મનુષ્યનું શું છે કહે?	૨
દાતા આપનારો, નેતા દોરનારો, ઈહાં ^૧ એની સત્તા, કઈ છે કહે?	૩
નિમિત્તનો ધણી કરી મૂક્યો પ્રાણી, મારું મારું ભણી વ્યર્થ ગયો.	૪
તુકો કહે કાં રે કાજ નાશવંત, આંટી દેવ સંગ, પાડે છે તું.	૫

મેળવીને ધન ઉત્તમ વ્યવહારે, ઉદાસ વિચારે વહેંચી દિયે.	૧
ઉત્તમા ગતિ તે જ એક પામે, લોગવે ઉત્તમ જીવ ખાણુ ^૨ .	૨
પરઉપકારી, નહિ પરનિંદા, પરસ્ત્રીઓ સદા માતા-બહેન.	૩
જૂતદયા, ગાય-પશુનું પાલન, તૃપિત જીવન વન માંહી.	૪
શાંતિરૂપ સદા, કોથી ન જોટપ, વધારે જોટપ વડીલોની.	૫
તુકો કહે એ જ આશ્રમનું ફળ, પરમપદ જગ વૈરાગ્યનું.	૬

कैमें असोनि ठाऊके नेणा ।
 दुख पावाल पुढिले पेणा ॥ १ ॥
 आता जागा रे भाई जागा रे ।
 चोर निजल्या नाडूनि भागा रे ॥ २ ॥
 आता नका रे भाई नका रे ।
 आहे गाठी तें लुटवू लोका रे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे एकाच्या घाये ।
 का रे जाणोनि न घरा मय ॥ ४ ॥

माधवाची दशा उदास अमावी ।
 उपाधि नसावी अतर्माही ॥ १ ॥
 लोलुपता काय निद्रेसी जिवावें ।
 भोजन वगवें परिमित ॥ २ ॥
 एकानी लोकाती म्त्रियाशी भापण ।
 प्राण गेल्या जाण बोशे नये ॥ ३ ॥
 मग सज्जनाचा उच्चार नामाचा ।
 घोष कीर्तनाचा अहर्निशी ॥ ४ ॥
 तुका म्हणे ऐशा माधनी जो गहे ।
 तोचि ज्ञान आहे गुरुश्या ॥ ५ ॥

કાં રે જાણીને થાઓ અજાણ,	
દુઃખ પામશે આગલે સ્થાન.	૧
હવે જાગો રે ભાઈ જાગો રે,	
ભિંધતા ચો નાડીને ^૧ ભાગો રે.	૨
હવે નહિ રે ભાઈ નહિ રે,	
ગાંઠડી બાકી લૂંટવા દેવી રે.	૩
તુકો કહે એકનો ઘાય,	
કાં રે જાણીને ન ધરો ભય.	૪

સાધક સ્વદશા ઉઠાસીન રાખે,	
ઉપાધિ ન રાખે અંતર્ગાંઠ	૧
લોભપતા, કાયા, નિદ્રાને તે છોડે,	
ભોજન કરે તે પરિમિત.	૨
એકલો કે લોકે ગ્રીઓથી ભાષણ,	
પ્રાણ ગયે જાણ બોલે નહિ.	૩
સંગ મજનનો ઉચ્ચાર નામનો,	
ઘોષ કીર્તનનો અહોનિશ	૪
તુકો કહે આવે સાધને જે ગહે,	
તે જ જ્ઞાન લહે ગુરુકૃપા.	૫

पराविया नारी माजलीसमान ।

मानिलिया घन काय वेचे ॥ १ ॥

न करिता परनिदा परद्रव्यअमिलाप ।

काय तुमचे यास वेचे सागा ॥ २ ॥

बैसलिये ठायी ह्यणता रामराम ।

काय होय थम ऐसें सागा ॥ ३ ॥

सताच्या वचनी मानिता विष्टवाम ।

काय तुमचे यास वेचे सागा ॥ ४ ॥

खरें बोलता कोण लागती सायास ।

काय वेचे याम ऐमें सागा ॥ ५ ॥

तुका म्हणे देव जोडे याचमाठी ।

आगीव ते आटी न लगे काही ॥ ६ ॥

देह मृत्यूचें भातुक । मळां आलें ववनुरें ॥ १ ॥

काय मानियेलें मार । हेचि वाटनें आश्चर्य ॥ २ ॥

नानाभोगाची सचिनें । वस्त्रि ठेविरें आइते ॥ ३ ॥

तुका म्हणे कोडी । उगवू न मक्कनी वापुढी ॥ ४ ॥

પારકી નારી માતા સમાન, માનતાં ધન કાંઈ ઓછું ^૧ ?	૧
પરનિંદા પરદ્રવ્ય અભિલાષ, ન કરતાં લાખ ^૨ શું રે ઓછું ?	૨
ઝેસવાને સ્થાને કહેતા રામરામ, શું થાય શ્રમ, કહો મને ?	૩
સતોને વચને રાખતાં વિશ્વાસ, પડે શું પ્રયાસ, કહો મને ?	૪
સાચું બોલતા લાગતો શું શ્રમ, કહો મને વ્યથ ^૩ એ કાળેનો.	૫
તુકો કહે દેવ મળવા ^૪ આ રીતો, ખીજી ન શરૂતો ^૫ એકે જીવી.	૬

૯૫

દેહ લાથું મૃત્યુતાણું, વિચારતાં એ જણાણું.	૧
એમા શું માન્યો રે સાર, એ જ આશ્ચર્ય અપાર.	૨
નાના ભોગોના સંચિત, નિજ હાથે કીધા સિદ્ધ.	૩
તુકો કહે કોયડા, ઉકેલી શકે ન બાપડા.	૪

૧ અર્થ આ રીતે ધરાવવો. પારકી સ્ત્રીને માતાસમાન માનતા શું તમારું ધન ઓછું થઈ જશે ? એટલે કે શું તમે દરિદ્ર બની જશો ? ૨. કહે. ૩ વ્યથતા. ૪. મળવાની. ૫ શરૂતો.

निर्वाहापुरतें अन्न आच्छादन ।

आश्रमामी स्थान वोषी गुहा ॥ १ ॥

कोठेंही चिन्तासी नमावें वधन ।

हृदयी नारायण साठवावा ॥ २ ॥

नये बोलो फार वेंसां जनामधी ।

सावधानबुद्धी इन्द्रियें दमी ॥ ३ ॥

तुका ह्मणे घडी घडीनें साधावी ।

त्रिगुणाची गोवी उगवूनि ॥ ४ ॥

वा रे नाठविसीं कृपाळु देवामी ।

पोसितो जनासी एवला तो ॥ १ ॥

बाळा दुधा कोण करितें उत्पत्ति ।

वाढवी श्रीपति सवें दोन्ही ॥ २ ॥

फुटती तरुवर उत्पन्नाळमामी ।

जीवन तयासी कोण घाली ॥ ३ ॥

तेणें तुझी काय नाही केली चिन्ता ।

राहें त्या अनन्ता बाठवूनि ॥ ४ ॥

तुका म्हणे ज्याचें नाम विश्वभर ।

त्याचें निरन्तर ध्यान करीं ॥ ५ ॥

નિર્વાહ પૂરતું અત્ર આચ્છાદન,^૧
 રહેવાનું સ્થાન કોતર શુદ્ધ.
 કયાંય એ ચિત્તને ન રાખે બંધન,
 હૃદયે નારાયણ, સંગ્રહી લે. ૨
 નહિ બોલે આશું બેસે જન મધ્યે,
 બુદ્ધિથી સાવધે,^૨ ધન્દ્રિય દમે. ૩
 તુકો કહે ઘડી ઘડીથી તે સાધો,^૨
 ત્રિશુભના બંધો ઉકેલીને. ૪

૯૯

કાં રે ન સંભારે કૃપાળુ હરિને,
 પોષતો લોકને એકલો તે. ૧
 બાળ કાળે થાને દૂધ કોણ કરે,
 શ્રીપતિ^૩ વધારે બન્ને સાથે. ૨
 કૂટતાં જે વૃક્ષો ઉપ્પુ કાળ માંહી,
 ઉઠકને ત્યાંહી કોણ ધાલે. ૩
 તેણે તારી શું રે નથી કીધી ચિંત,
 રહે એ અનંત સંભારીને. ૪
 તુકો કહે જેનું નામ વિશ્વંભર,
 તેનું નિરંતર ધ્યાન ધરો. ૫

૧. આપમ રહીને. ૨. સિદ્ધ કરો. ૩. શ્રી-સમીપના જન ભગવાન વિષ્ણુ.

भक्तिभावें करी वेंसोनि निश्चित ।
 नको गोवू चित्त प्रगंचासी ॥ १ ॥
 एक दृढ करी पडरीचा राव ।
 मग नुज उपाव पुढिल सुचे ॥ २ ॥
 नको कर्हं काही देवतापूजन ।
 जप तप ध्यान तेंही नको ॥ ३ ॥
 मामिसिल झणी आपलिक काही ।
 येरझार पाही न चुके कदा ॥ ४ ॥
 एमें जन्म कितां पावकासी देही ।
 अझूनि का नाही कळली मोय ॥ ५ ॥
 सोय घरी आता होय पा मावध ।
 अनुभव आनद आहे कैसा ॥ ६ ॥
 सहज कैसें आहे तेथीचें तें गुज ।
 अनुभवें निज पाहें तुकी ॥ ७ ॥
 तुका म्हणे आता हाई तू सावध ।
 तोडी भववध एका जन्मे ॥ ८ ॥

आणीक दुसरें मज नाही आता ।
 नेमिले या चित्तापामुनिया ॥ १ ॥
 पांडुरंग ध्यानी पांडुरंग मनी ।
 जागृती स्वप्नी पांडुरंग ॥ २ ॥

ભક્તિભાવે કરી બેસને નિશ્ચિત,	
પરોવ નહિ ચિત્ત જગંભજે તું.	૧
એક દહ કર પંઢરીનો રાય,	
પછીના ઉપાય આપે સૂઝે.	૨
કર નહિ કાંઈ દેવતા પૂજન,	
જપ તપ ધ્યાન તેયે નહિ.	૩
માનતો રજો પોતાનું છે કાંઈ,	
આવાગમન તોય ચૂકે નહિ.	૪
કેટલાયે જન્મ લીધા છે તેં દેહે,	
હંજુયે કાં નહોયે સૂઝ તને ?	૫
સૂઝ ધર હવે થઈ જા સાવધ,	
અનુભવ આનંદ છે રે કેવો ?	૬
સહજપણાનું શોધી લેને શુભ, ^૧	
અનુભવે નિજ શોધી તું લે.	૭
તુકે કહે હવે થઈ તું સાવધ,	
તોડ ભવબંધ એક જન્મે.	૮

૧૦૧

હવે નહિ ખીજું મનમાં વિચારું,	
ચિત્તથી નિર્ધાયું નક્કી એક.	૧
પાંદુરંગ ધ્યાને, પાંદુરંગ મને,	
જાગૃતિ સ્વપને, પાંદુરંગ.	૨

૧. ગૃહ; રહસ્ય.

पडिलें वळण इद्रिया सकळा ।

भाव तो निराळा नाही दुजा ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नेत्री केली ओळखण ।

तटस्थ तें ध्यान विटेवरी ॥ ४ ॥

१०२

जाणे भक्तीचा त्रिंहाळा । तोचि देवाचा पुतळा ॥ १ ॥

आर्णीक नये माझ्या मना । हो का पडित शाहाणा ॥ २ ॥

नामस्पी जडलें चित्त । त्याचा दास मी अक्षित ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नम्रविध । भक्ति जाणे तोचि शुद्ध ॥ ४ ॥

१०३

धन्य भावशीळ । ज्याचें हृदय निमंळ ॥ १ ॥

पूजी प्रतिमेचे देव । मन म्हणनी तेथें भाव ॥ २ ॥

विधिनिषेध नेणनी । एक निष्टा धरनी चिती ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नैसे देवा । होण लागे त्याच्या भावा ॥ ४ ॥

१०४

ज का रजले गाजले । त्यामि म्हणे जा आपुढे ॥ १ ॥

तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ॥ २ ॥

मृदु मवाद्य नम्रनीत । तैसें मज्जनाचें चित्त ॥ ३ ॥

ज्यासि आपणित्ता नाही । त्यामि घरी जा हृदयी ॥ ४ ॥

दया करणें जे पुत्रामो । तेचि दामा आणि दामो ॥ ५ ॥

तुका म्हणे मागू किती । तोचि भगवताची भूती ॥ ६ ॥

પડિયુ વગણુ ઇંદ્રિયોને સર્વે,	
નહિ જુદે ભાવે સિન્ન થાઉ	૩
તુકો કહે નેત્રે કરી ઝોળખાણ,	
તટસ્થ એ ધ્યાન ઇટિ પરે	૪

૧૦૨

જાણે ભક્તિરસ વૃક્ષાનો, તે જ ભાગ્યવાન ખરો	૧
ખીજો નહિ મારે મતે, ભવે ડાહ્યો કે પડિતે	૨
હરિ માહી ચોટ્યુ ચિત્ત, તેનો દામ હું અકિત	૩
તુકો કહે નવવિધ, ભક્તિ તે જ જાણે શુદ્ધ	૪

૧૦૩

ધન્ય ભાવશીલ, જેનું હૃદય નિર્મળ	૧
પૂજે પ્રતિમાના દેવ, સત કહે તેમા ભાવ	૨
વિધિનિષેધ નહિ જાણે, એકનિકા ધારી મને	૩
તુકા થવું પડે દેવે, જેવો તેને ચિત્તે ભાવે	૪

૧૦૪

જે કો દબાય રિખાય, તેને કરે જે આત્મીય	૧
તે જ સાધુ પરમાણો, દેવ ત્યા જ રહે જાણો	૨
મૃદુ સર્વાંગ ^૧ નવનીન, ^૨ તેવા સજ્જનના ચિત્ત	૩
જેને આશ્રય ન કચાય, તેને રાખે હૃદય ^૩ માહ્ય	૪
કરે પુત્રે માયા જેવી, દાસદાસી પરેયે તેવી	૫
તુકો કહે ન અત્યુખ્તિ, તે જ ઈશ્વરની મૂર્તિ ^૬	૬

૧ અદર બહાર—ખરે ૨ માખણ ૩ હૃદય

नाही सतपण मिळत ह हाटी ।
 हिंडता वपाटी रानी बनी ॥ १ ॥
 नये मोल देता घनाचिया रागी ।
 नाही तें आकागी पाताळी ते ॥ २ ॥
 तुवा म्हणे मिळे जिवाचिये साटी ।
 नाही तरी गोष्टी बोलो नये ॥ ३ ॥

वाय वाणू आता न पुरे हे वाणी ।
 मस्तक चरणी ठेवीतमें ॥ १ ॥
 थोरीव माडिली आपुली परिसं ।
 नेणे शिबी वसं लोखंडासी ॥ २ ॥
 जगाच्या बऱ्याणा सनाच्या विमूती ।
 देह वष्टविनी उपकारें ॥ ३ ॥
 भूतानी दया हे भाडवट सनां ।
 आपुली ममता नाही देही ॥ ४ ॥
 तुवा म्हणे मुल पराविया मुमें ।
 अमृत हें मुद्द ग्यवतमे ॥ ५ ॥

નહીં મંતપણું મળે કોઈ હાટે,	૧
શોધતાં શુક્રએ, રાને, વને.	
ના'વે દેતાં મૂલ્ય ધન તણા રાશે ^૧ ,	૨
નહિયે આકાશે, પાતાળેયે.	
તુકો કહે મળે જીવને જ સાટે,	૩
નહિ તો ન ગ્રાટે બોલો વાત.	

કેમ હું વખાણું ? નહિ પૂરે બોલી,	૧
માથું પાયે મેલી, તોપ માનુ.	
મહાતમ ^૨ છાંડ્યુ પાત્રે પોતાનું !	૨
અડે નહિ તો શાનું, લોહ નીચ ?	
સતોની વિભૂતિ જગના હિતાથે ^૩ ,	૩
ધમતા પગથે ^૪ , નિજ કાય	
જૂદ્યા એ જ મુડી છે સતોની,	૪
નહિ મમતાની વૃત્તિ દેહે.	
તુકો કહે મુખી ખીલના એ મુખે,	૫
અમૃતને મુખે વહેતું બાળો	

૧. દમણ વડે. ૨. મહાતમ મોહર્ષ

१०७

भक्त ऐसे जाणा जे देही उदास ।

गेले आद्यापाद्य निवारुनी ॥ १ ॥

विषय तो त्याचा जाला नारायण ।

नावडे घन जन मातापिता ॥ २ ॥

निर्वाणी गोविंद असे मार्गेपुढे ।

काहीच सावडे पडे नैदी ॥ ३ ॥

तुका म्हणे सत्य कर्मा व्हावें साह्य ।

घातलिया भय नर्का जाणें ॥ ४ ॥

१०८

उत्तम त्या याति । देवा शरण अनन्यगति ॥ १ ॥

नाहीं दुजा ठाव । काही उत्तम मध्यम भाव ॥ २ ॥

उमटती ठने । ब्रह्मप्राप्ति अगी दिसे ॥ ३ ॥

भाविक विद्वासी । तुका म्हणे नमन त्यासी ॥ ४ ॥

१०९

सत गाती हरिकीर्तनी । त्यावें घेईन पायवणी ॥ १ ॥

हेचि तय तीर्थ माझे । आणोक मी नेणें दुर्जे ॥ २ ॥

काया कुरवडी कगेन । सत महन ओंवाळीन ॥ ३ ॥

सत महत माझी पूजा । अनुभाव नाही दुजा ॥ ४ ॥

तुका म्हणे नेणें काही । अवर्ष आहे मनापायी ॥ ५ ॥

- ભક્ત એ જ બાણે દેહે જે ઉદાસ,
ગયા આશાપાથ તોડીને જે. ૧
- વિષય તો તેને થયા નારાયણ,
તુચ્છ જન-ધન-માતા-પિતા. ૨
- ઉદારે ગોવિંદ રહી આગે-માગે^૧,
જરાયે ન વાગે તેને ઠેસ. ૩
- તુકો કહે સત્ય કર્મે થવું સાહ્ય^૨,
દેખાડતાં ભય નરકે ભય. ૪

૧૦૮

- ઉત્તમ તે જાતિ, દેવ શરણે અનન્ય ગતિ. ૧
- નહિ ખીજું કામ, કંઈ ભાવ મધ્યમોત્તમ. ૨
- જીકતી તે રેખ, બ્રહ્મ-પ્રાપ્તિ તણી ચેખ. ૩
- વિશ્વાસી ભાવવાન,^૩ તુકો તેને હો નમન. ૪

૧૦૯

- સંત ગાતાં હરિકીર્તને, તેના લઈ પાથ ધોઈને. ૧
- આ જ તપ તીર્થ^૧ મારું, અવર ન કંઈ ધારું. ૨
- કાયા કુરબાન કરું, સંત પરે ઓવારું. ૩
- સંત મહંત મારી પૂજા, અનુભાવ^૪ નહીં ખીજા. ૪
- તુકો કહે ન જાણું અન્ય, સર્વ મારું સંત ચરણ. ૫

૧. પાછળ. ૨. મદદગાર. ૩. ભાવવાળો, ભાવિક.

૪. મનોગત ભાવનો બાહ્ય વિકાર.

११०

विचारावाचून । न पविजे ममावात ॥ १ ॥
 देह त्रिगुणाचा वाधा । माजी नाही गुण मुदा ॥ २ ॥
 देवाचिये चाडे । देवा द्यावे जे जे घडे ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे होने । बहु गोमटे उचिने ॥ ४ ॥

१११ ✓

मुसाबलें अग । रंगी मेळविला रंग ॥ १ ॥
 एकी एक दूढ झालें । मुळा आपुलीया आलें ॥ २ ॥
 मागरी घेंवुटा । पडिल्या निवडे कोंण्या वाटा ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे नावें । नव्हे जाणावें हे देवें ॥ ४ ॥

११२

वदीन मी मूर्ते । आता अवधीवि ममन्ते ॥ १ ॥
 तुमची करीन भावना । पदोपदी नारायणा ॥ २ ॥
 गाळुनिया भेद । प्रमाण तो ऐमा बेद ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे मग । नव्हे दुजयाचा मग ॥ ४ ॥

११३

बक्षपी त झालें । आता न मोडे रचिलें ॥ १ ॥
 पाया पडिला खोळे ठायी । तेथे पुढे चात्री नाही ॥ २ ॥
 होने विस्वुरलें । नाळा जमे जडती आलें ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे बोली । पुढे कृडिननि झाली ॥ ४ ॥

વિચાર કર્યા વણ, ન થાય સમાધાન.	૧
દેહ ત્રિગુણનો બાંધો, ગુણ એક નહિ સૂધો. ^૧	૨
ભક્તિથી અર્પણ, કરો જે જે બને કર્મ.	૩
તુકો કહે હિત, બહુ સુંદર ઉચિત.	૪

દેવે ભયું સર્વ અંગ, રંગે મળી ગયો રંગ.	૧
એકે એક ^૨ દહ થયું, નિજ મૂળ માંહી ગયું.	૨
સાગર માંહી ખિંદુ પડ્યે કોણ કરે જીવું ?	૩
તુકો ન રહે નામે, બાણ્યું કેવળ તે સ્થામે.	૪

વંદીશ હું ભૂત-પ્રાણીમાત્રને સમસ્ત.	૧
તારી કરીશ ભાવના, પહે પહે નાશયણા.	૨
સહુ ટાળીશ હું ભેદ, પ્રમાણીને વેદ.	૩
તુકારામને અંગ, નહિ પછી દ્વૈત સંગ.	૪

અક્ષય તે થયું, હવે તટે ન રચેલું.	૧
પડ્યો ઠેકાણે પાય, આગે જ્યાં નહિ કયાંય.	૨
મળ્યું વીખરેલું, મારું સર્વેયુ જરૂં.	૩
તુકો કહે વાણી, હવે ખૂટી અંત પામી.	૪

૧. ચોખ્ખો. ૨. એકમાં એક-ઈશ્વરમાં તુલાગમ.

११४

मुक्त कासया म्हणावें । बंधन ते नाही ठावें ॥ १ ॥
 सुखें करितों कीर्तन । भय विसरले मन ॥ २ ॥
 देखिजेना नास । घालूं कोणावरी कास ॥ ३ ॥
 तुका म्हणे माहे । देव आहे तैसा आहे ॥ ४ ॥

११५

तुज भज ऐसी परी । जैसे तरंग सागरी ॥ १ ॥
 दोहीमाजी एक जाणा । विट्ठल पंढरीचा राणा ॥ २ ॥
 देव भक्त ऐसी बोलो । जब भ्राति नाही गेली ॥ ३ ॥
 नतु पट जेवी एक । नैमा विश्वैमी व्यापक ॥ ४ ॥

११६

जाणोनि नंजन करी माझ मन ।
 तुझी प्रेमगूण देखनिमा ॥ १ ॥
 मग मी व्यवहारी असेन वर्तन ।
 जेवी जळ्याआत पक्षपत्र ॥ २ ॥
 ऐवोनि नाईन निदाम्नुति कानी ।
 जैमा वा उन्मनी योगिगज ॥ ३ ॥
 देगोनी न देगे प्रपच हा दुष्टी ।
 स्वप्नीचिया मृष्टि बेविल्या जेवी ॥ ४ ॥
 मुका म्हणे ऐमे जाळियावाचून ।
 कण्ठे न नै मोण याटनमे ॥ ५ ॥

૧૧૪

મુકા થાને કહાવું, નહિ બંધન હું બાણું ?	૧
સુખે કરું હું કીર્તન, લય વીસરી ગયું મન.	૨
દેખું ના વિનાશ, જાણું કેને ધરી આશ ?	૩
તુકે કહે સત્ય, દેવ એકરૂપે નિત્ય.	૪

૧૧૫

વારો મારો એ સંબંધ, જેવો સાગર તરંગ.	૧
મેલે માંહી એક જણો, વિકૃલ પંઢરીનો રાણો.	૨
દેવ, ભક્ત એવી જોલી, જવ પ્રાંતિ નહિ ટળી.	૩
તાંતુ પટ એક જેમ વિથે વ્યાપક છે તેમ.	૪

૧૧૬

ભણીને અભણું કરો મારું મન, વારી પ્રેમખૂણ ^૧ , આપીને હો.	૧
પછી હું રહીશ વર્તતો વૃહેવારે, જેમ રહે નીરે પદ્મ-પત્ર.	૨
સાંભળી ન સૂઝું નિહા-સ્તુતિ કાન, જેવો શું ઉન્મત, થોગીરાજ.	૩
જોઈને ન જોઈ સંસારની દણિ, સ્વપ્નની સૃષ્ટિ, જેવી જગ્યે.	૪
સુકો કહે જવ લાભે ન એ મર્મ, લાગે સર્વે કર્મ અમરૂપ.	૫

૧. પ્રેમની નિસાની

कासियानें पूजा करूं केशीराजा ।

हाचि सदेह माझा फेडी जाता ॥ १ ॥

उदकें न्हाणूं तरी स्वरूपचि तुझें ।

तेथें देवा माझे काय वेंचे ॥ २ ॥

गदाचा सुगंध पुष्पाचा परिमळ ।

तेथें मी दुर्वळ काय वाहू ॥ ३ ॥

वाहू दक्षिणा परी धातु नारायण ।

अन्न परब्रह्म दुजें नाही ॥ ४ ॥

गाता तू ओंकार टाळी नादेश्वर ।

नाचावया घार नाही कोठें ॥ ५ ॥

फळदाता तूच ताबूल अक्षना ।

तेथें मी अन्ता काय वाहू ॥ ६ ॥

तुवा म्हणे हरी अवघे तुझें नाम ।

घूप दीप गमवृष्णहरी ॥ ७ ॥

नवण मेळविना जळें । काय उगल निराळें ॥ १ ॥

नैमा समरग जालो । तुजमाजी हंग्गलों ॥ २ ॥

अग्निवपूराच्या मेळी । काय उगलीं काजळी ॥ ३ ॥

नुवा म्हणे होनी । तुझी माझी गन ज्योनी ॥ ४ ॥

- શાના વડે પૂજા કરું, કેશવરાય ?
 એ સંશય, ફેડો આળે. ૧
- ઉદકે નહવાડું તો સ્વરૂપ એ તારું,
 તેમાં દેવ ! મારું, શું છે કહો ? ૨
- ચંદને સુગંધ, પુષ્પે પરિમળ,
 તેમાં હું દુર્બળ, શું રે અર્પું ? ૩
- દેતાં દક્ષિણાયે ધાતુ નારાયણ,
 અન્ન પરપ્રદા, બીજું નહિ. ૪
- ગાઈ તે ઝોંકાર, તાલ નાદેશ્વર,
 નાચવાને થાર^૧ નહિ કેથે^૨. ૫
- ફળદાતા તું જ, તાંબુલ અક્ષત,
 તિહાં હું અનંત ! શું રે આપું ? ૬
- તુકો કહે હરિ ! એક તારું નામ,
 કૃષ્ણ, હરિ, રામ, ધૂપ દીપ. ૭

૧૨૦

- લવણ જળે મળ્યું, પછી શું રહે નિરાણું ?
 તેવો બન્યો સમરસ, થયો તારામાં સમાસ. ૧
- અગ્નિ કપૂરનો મેળ, બાકી રહે શું કાજળ ?
 તેવો બન્યો સમરસ, થયો તારામાં સમાસ. ૨
- તુકો કહે થાતી, તારી મારી એક બન્યોતિ,
 તેવો બન્યો સમરસ, થયો તારામાં સમાસ. ૩

૧. સ્થાન; સ્વજ. ૨. ક્યાંય.

उपाधिवेगळे तुह्मी निविकार ।

काहीच ससार तुह्मा नाही ॥ १ ॥

ऐसे मज करनी ठेवा नारायणा ।

ममूळ वासना नुरवावी ॥ २ ॥

निमग तुह्यासी राहणें एकट ।

नाही कटकट माहों भेत ॥ ३ ॥

तुका म्हणे नाही मिळो येत शिळा ।

रंगासी सक्ळा स्फटिकाची ॥ ४ ॥

देही असोनिया देव । मृथा फिरतो निर्देव ॥ १ ॥

देव आहे अतर्यामी । व्यथं हिंदे तीर्थगामी ॥ २ ॥

नाभी मृगाचे कस्तूरी । व्यर्थ हिंडे वनातरी ॥ ३ ॥

साक्षरेचें मूळ ऊंम । तेंसा देही देव दिमे ॥ ४ ॥

दुर्धा असता नवनीत । नेणें तयाचें मथिन ॥ ५ ॥

तुका सांगे मृदजना । देही देव का पाहाना ॥ ६ ॥

ઉપાધિરહિત તમે નિર્વિકાર,
કંઈ જ સંસાર તમને નહોયે. ૧

એવો મને કરી મૂકો, નારાયણા !
મમૂળ વાસના છેદી નાંખો. ૨

નિઃસંગ તમારે રહેવું એકલ,
નહિ કળકળ મહી શકો. ૩

તુકો કહે મેલ ચઢે નહિ રંગે,
સ્ફટિકને મંગે, જેમ કદી. ૪

દેહે વસતાંયે દેવ, વૃથા કરતો નિર્દૈવ. ૧

દેવ છે રે અંતર્યામી, વૃથા હીટે તીર્થગ્રામે. ૨

મૃગ-નાભિમાં કસ્તુરી, વૃથા હીટે વન ભરી.^૧ ૩

સાકરવૃ મૂળ ભિસ,^૨ તેવો દેહે દેવ પેખ. ૪

દૂધે ભયું નવનીત, નહિ જાણે મંથન રીત. ૫

મૂરખ જન, તુકો કહે, દેવ કાં ન જુઓ દેહે. ૬

પરિશિષ્ટ

અભંગાનુસાર મંત્ર તુકારામનું જીવનચરિત્ર

સકલ ચિંતામણી શરીર । જરી જાય અહવાર આશા સમૂલ ।
 નિંદા હિંસા નાહી વપટ દેહબુદ્ધિ । નિર્મલ સ્ફટિક જેસા ॥૧॥
 મોક્ષાર્થે તીર્થ નલગે વારાણસી । યેતી તથાપાસી અવધી જને ।
 તીર્થાસી તીર્થ જાલા તોચિ એવ । મોઢા તેજ દર્શને ॥૨॥
 મન શુદ્ધ તથા વાય વરિમી માલા । મહિત સકલા ભૂષણાસી ।
 હરિચ્યા ગુણે ગર્જતાતી સદા । આનંદ તથા માનસી ॥૩॥
 તન મન ધન દિલે પુરુષોત્તમા । આશા નાહી વચણાષી ।
 તુવા હજે તો પરિસાહનિ આગલા । કાય મહિમા વર્ણુ ત્યાષી ॥૪॥

સત તુકારામે સતોનુ આનુ વર્ણુન ક્યું છે તેઓ કહે છે
 ‘આ શરીર જ ચિતામણિ છે ચિતામણિ એટલે જે મણિ પાસે હોય
 તેા ઇચ્છેની વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય આપણુ શરીર જ ખરેખર ચિતામણિ
 છે સર્વ મુખ, સર્વ આનંદ આપનાર છે પણ એ ક્યારે? જ્યારે
 આપણામાંથી અહકાર, આશા મૂળસંહિત નાશ પામે, નિંદાવૃત્તિ, હિંસા,
 કપટ, દેહબુદ્ધિ વગેરે મધુ નાશ પામે, મન સ્ફટિક જેવુ નિર્મળ થાય
 ત્યારે આપણુ શરીર ચિતામણિ બને છે — સર્વ મુખ, સર્વ આનંદ
 આપનારુ થાય ॥ એની જેની સ્થિતિ હોય તેને મોક્ષના તીર્થરૂપ
 વારાણસી જમની જરૂર નથી પણ જીનદુ તેની પાસે બધા લોકો
 પાવન થતા માટે આવતા હોય છે એટલું જ નહી પણ તીર્થને
 પાવનતા, પવિત્રપણું સુધ્ધા આવા પુરુષને લીધે જ પ્રાપ્ત થાય છે.
 સતના રહેવાને કારણે તીર્થ નિર્માણુ થતુ હોય છે જ્યાં સતનો વાસ
 હોય છે તે જ ખરુ તીર્થ છે’ એટલે જ તુકારામ મહારાજ કહે છે
 કે, તીર્થામી તીર્થ જાલા તોચિ એવ । ‘સતના દર્શનથી મોક્ષ પણ
 પ્રાપ્ત થાય છે, તેના અર્થ એ કે તેમના દર્શનથી મુક્ત પુરુષ કેના
 વાસ છે એ તમને મૂર્તિમત દેખાઈ આવશે જેનુ મન શુદ્ધ છે તેને

માગા આદિ જાણ ચિહ્નની જરૂર નથી કારણ કે તે મર્વ સદ્ગુણોથી નિર્મૂળિત છે દરિના ગુણનું વર્ણન તેના મુખથી સંવ ચાલતુ હોય છે અને તેના મનમાં દમેશા આનંદ ભરેલો હોય છે તેણે તન, મન, ધન એ બધું પુરુષોત્તમને—ભગવતને અર્પણ કરેના છે તેને કોઈની અને કશાની પણ આશા નથી દોઢી પારગમણિ કરતા પણ આરા સત ચેત છે દુ તેના મહિમાનુ શુ વર્ણન કરુ ?

આ અબગમા તુકારામે સતનું જે વર્ણન કર્યું છે તેની તેમની પોતાની સ્થિતિ હતી

મત તુકારામના જન્મ વગેરે અંગે તમે જીવનચરિત્રમાં જોશો સત તુકારામ જ્યારે સત્તર અગર વયના થયા ત્યારે તેમના માતાપિતા બન્ને સ્વર્ગવામી થયાં મોળા ભાઈ સાવજીની પત્ની પણ તે સમયે સ્વર્ગવામી થઈ સાવજી વગમાર ડાડીને તીર્થાટન કરવા ગયો તે ફરીને ઘેર આવ્યો નહીં આ વખતે ધરનો બધો ભાર એકલા તુકારામ પર જ આવી પડ્યો તેઓ સત્પથી અને પરિશ્રમધૂરંક પોતાનો ધર-સસાર ચલાવતા હતા

પગ તુ યોગક જ વખતમાં ધરની રિક્ત સ્થિતિ થવાથી અને બહાર દેશમાંયે દુકાળને લીધે કેર વર્તેલો જોઈને તેમનું મન સસારથી ત્રાસી ગયું પહેલેથી તેમનું મન પરમેશ્વર તરફ હતું આ કાળુ સંજોગોને લીધે જગતમાં બધું મુખ નમ્બર હોઈને એક પરમાત્મા જ સત્ત્વ છે અને તેની પ્રાપ્તિ કરી લેવી એ જ ઈદલોકમાં મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, એમાં જન્મનું સાર્યંક છે એવી તેમની દૃઢ ભાવના થતી ગઈ

દુકાળના દિવસો પૂગ થયા, પણ ફરીને તેમનું મન સસારમાં આસક્ત થયું નહીં સંત તુકારામે ત્યારથી જ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ લીધો ધનની કાવમની વ્યવસ્થા કરવા પાછળ તેઓ લાખો ધરની શાદુમરી હતી અને તેના દસાવેગ તેમની પાસે હતા તેમના નાના ભાઈ કાન્હોલાને તેના ભાગના અડધા દસાવેગ આપી દીધા લોભની પેસા આપણની સક્તિ ન હતી અનપત્ર પરથી ધીરધાગના પૈસા વસત

કરવા, એટલે દુષ્ટતા સિવાય વસૂલ કરવા શક્ય નથી વગેરે વિચારો તેમના મનમાં આવ્યા. દુષ્ટતા તો તેમના હૃદયમાં મૂળથી જ ન હતી, દયા જ ભરેલી હતી. આવી સ્થિતિમાં ધીરેલા પૈસા વસૂલ થવા અશક્ય જ. ત્યારે આ દસ્તાવેજે કેવળ આશાનુ જ મૂળ છે, પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો આશાનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ, એ વિચારથી તેમણે એ કાગળિયાનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે બધા કાગળો તેમણે કાઢ્યા; તેની ઉપર નીચે પથ્થર બાધી છંદાયણી નદીના વહેણમાં તે કાગળોને તેમણે કુખાડી દીધા; અને તેઓ પોતે આશામાંથી કાપમના મુક્ત થયા. આશાને જ તેમણે કુખાડી દીધી આ હકીકત પરથી સંસાર પ્રણેતા તેમનો વૈરાગ્ય અને આશામાંથી છૂટવા માટેનું તેમનું સાદસ એ બાબત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે આ રીતે આશાનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ નિશક અદ્ભુત વાત છે

ધંધા બરાબર ચાલે નહીં શાહુકારી હતી તે આ રીતે નષ્ટ થઈ. તેમણે લોકોને પોતાના ઋણમાંથી મુક્ત કર્યા, અને તેઓ પોતે સંસાર પ્રણે ઉદાસીન થયા સદૈવ પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ કરવું, ભજન કરવું, કદી એકાત્મા રહેવું, સ્ત્રી પુત્ર પર મમતા ન રાખવી, શરીર-નિર્વાહ પૂરતો કાર્ષ ઉઘોગ કરવો, લોકોને — વિશેષે કરીને ગરીબોને — ઉપયોગી થવું, તેમનું નાનું મોટું કામ કરવું, શાકયો હોય તેનો ભાર પોતાને માથે લેવો, કોઈ ગરીબ મુસાફર કે યાત્રાળુ ગામમાં આવે ત્યારે પોતાની ગરીબી અને ખાવાની ખરાબ સ્થિતિ હોવા છતાં તેને પોતાને ઘેર લઈ જઈ તેનું આત્મિક કરવું સેના કરવી, સર્વ જૂતોમાં પરમેશ્વર છે, કોઈને — જીવમાત્રને — પણ દુઃખ ન થાય એવો પ્રયત્ન કરવો, ગધેડાં તરસ્યા હોય તો તેમને પણ પાણી પાવું, ભૂતદયાના કામમાં શરમ ન રાખવી, સંસારની વાતોમાં મન ન પરાવડું — આવા પ્રકારની તેમની વિરક્ત અને દયાભાવપૂર્ણ સ્થિતિ થઈ એને લીધે લોકો તેમને લગભગ ગાંડા માનવા લાગ્યા ધરસંસાર કેમ ચલાવવો એ તેઓ સમજતા જ નથી, એમ લોકો કહેવા લાગ્યા લોકોમાં તેમની જે પ્રતિષ્ઠા,

માન્યતા હતી તે જતી રહી. આ અવસ્થામાંય તેઓ કાંઈ ઉદ્ધોગ કરતા હતા અને તેમાં તેમને કોઈ વાર ફાયદો પણ થતો. પરંતુ દયાળુ સ્વભાવને લીધે, સર્વના કલ્યાણની ઇચ્છા હોવાને લીધે એ ફાયદો તેમના કુટુંબને ન મળતાં કોઈ પણ દુઃખી દરિદ્રીને જ તે મળતો હતો. આથી સ્થિતિને લીધે કુટુંબમાં, સગાંસંજાધીઓમાં તેમનું માન કંઈ રહ્યું નહીં. લોકો પણ હેઠ્ઠેઓડ તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા. તેથી તેમનું મન અધિક ઉદાસીન થતું ચાલ્યું અને પરમેશ્વર માટે અધિક બાધુળ થવા લાગ્યું. આ સ્થિતિમાં તેમના મોંમાંથી આપોઆપ અભંગ નીકળવા લાગ્યા. તુકારામને સંતોના અભંગ, જ્ઞાનેશ્વરી અને એકનાથી ભાગવતનો અભ્યાસ હતો જ. પરમેશ્વરની સ્તુતિ, લોકોને ઉપદેશ એ બધું હવે અભંગમાં જ થવા લાગ્યું. તે વખતની તેમની સ્થિતિ તેમના અભંગો પરથી અમળ્ય છે. તેમનો ભાવ એકેશ્વરી હતો. એ ભાવ કેટલો દૃઢ હતો તે નીચેના અભંગ પરથી લક્ષમાં આવશે :

જાણિકાંચી સ્તુતિ જાણ્યા વ્રજાહર્યા । ણકાવાચૂનિ ત્યા પાદુરણ ॥૧॥
 આજ્યા વિષ્ણુદાસા એકવિષ માવ । ન જ્ઞાણો યા દેવ જાણિકાસિ ॥૨॥
 ઘનલલ દામી હોઈલ રમના । જગે યા વચના વાલટેન ॥૩॥
 તુકા જ્ઞાણે મજ જાણિકા વજળે । અવર્ણાવ પાદે વહવીલ ॥૪॥

‘પ્રાકુરંગ મિત્રાય ખીજા કોઈની સ્તુતિ કરવી એ અમારે માટે અનકમા સમાન છે. અમને વિષ્ણુદાસને એકવિં ભાવ છે. અમે ખીજા કોઈને દેવ માનતા નથી. આ મારા વચનમાં — નિર્ધારમાં ફેફાર થાય તો મારી જીભના સો કકડા ચર્મ જાયો. આના સિવાય ખીજો કોઈ સંકલ્પ મારા મનમાં ઉઠે તો જ્યાં પાપ મને લાગે.’

કેટલી બધી આ એકેશ્વરી નિદા! આ નિજાના જગ પગ જ તેમણે પોતાની આખાદિમક ઉન્નતિ સાધી હતી. સમાજમાં પ્રચલિત ચણેલાં મેંઠે દેવદેવીઓની કામનિક — સકામ આરાધના તેમને મળ્યાં જ માન્ય ન હતી. તેમણે આવી કામનિક — સકામ ભક્તિનો વખતોવખત દૃઢ સંકલ્પમાં નિરોધ કર્યો છે.

તુકારામ મહારાજ દેખ્યું હતા, ભાગ્યત સપ્રાપ્ત થતા હતા આ ભાગ્યત સપ્રદાયને મહારાષ્ટ્રમાં વારકરી સપ્રદાય મહે છે એનું મુખ્ય સ્થાન પઢરપુર અને પારંગ-વિલ એ ઇશ્ટદેવ પારંગ એ વિધ્યુતો અન્યાર મનાતા આપાઠી અને કાર્તિકી અગિયારસે પઢરપુરમાં મોટી માત્રા ભરાતી હજારો ભાગ્યત સપ્રદાયના લોકો તે વખતે ત્યાં જતા એ યાત્રાએ જવું એટલે વારી કરતી અને તે પરથી તેમને વારકરી કહેવાની શરૂ પડેલી હતી તુકારામ મહારાજ પણ વારકરી હતા તેઓ આપાઠી કાર્તિકી યાત્રાએ ઘણી શ્રદ્ધાથી જતા હતા પોતાના ઇશ્ટદેવ પઢરપુરમાં છે એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી તેમના દર્શન માટે તેઓ બાકુળ રહેતા તે બાકુળતામાંથી જ તેમને પરમેશ્વરના સાચા સંસ્પર્શનની-સત્યજ્ઞાનની બાકુળતા ઉપલ્ભવે તે વખતની તેમની માનસિક સ્થિતિ

‘હે પરમેશ્વર તારા દર્શન વગર મને લોકમાન-કાર્તિકી, દેહસુખ સપત્તિ અનેક પ્રકારના ઉપભોગ એ મધુ નિઃશ્ચારૂપ દુઃખરૂપ લાગે છે તો મારી આ અવસ્થા જાણીને આવ આવીને મને દર્શન દે દુ તારા દર્શન વગર લૂખ તત્ત્વજ્ઞાન લઈને ન શકું? તે તો માયાના ખાલી કાટલા છે તારા મેળાપ વગર બધું મને દુઃખરૂપ લાગે છે આત્મસ્થિતિનો વિચાર મારે ન જોઈએ ઉદારની ઇચ્છા મને નથી તારા ચતુર્ભુજ દર્શન વગર મને ધીરજ રહેતી નથી, હું અધીરો મની ગયો છું શિશિસિદ્ધિને શ કરવાની? શાસ્ત્રનો વિચાર શા માટે જોઈએ? તારા મેળાપ વગર મને એ મધુ ભારરૂપ લાગે છે તારા સિનાપ મને બીજી કાઈ જ ઇચ્છા નથી પ્રભો! તારા ચરણના દર્શન આપ’ આ શબ્દો પરથી તેમની ક્વણ પરમેશ્વર ત્રિપેની બાકુળતા અને ભૌતિક-સસારી સુખ ત્રિપેનો તીવ્ર પૈરાય દેખાઈ આવે છે

સત તુકારામ પોતે સસાર વિષે ઉદાસીન થયા તેથી ધરસસારનો બધો ભાર તેમના પત્ની જિજ્ઞર્ષ પર પડ્યો મૃદુળતા વ્યવહાર સારી

રીતે ચાલવો જોઈએ એવી તેની સ્વાભાવિક ઇચ્છા; તેનો એમાં કંઈ દોષ ન હતો. કોઈ પણ સ્ત્રીની સ્વાભાવિક એવી જ ઇચ્છા રહેવાની. પરંતુ તુકારામ મહારાજ અત્યંત વિરક્ત; જગત એ પોતાનું દુકું એવી તેમની ભાવના; સર્વ જૂતો પ્રયે તેમની દયાવૃત્તિ; ધરમાં જે દોષ તે, પોતાના દુકું પરિવારનો વિચાર ન કરતાં ગરીબને — જેને જરૂર હોય તેને આપીને તેનું દુઃખ નિવારણ કરવું એવો તેમનો સ્વભાવ; અને પત્નીની ગૃહસંસારની ભાવના. આવી એ તદ્દન જુદી જુદી ભાવના અને ભૂમિકાને લીધે તેમની વચ્ચે વિરોધના પ્રસંગો હંમેશાં આવતા હતા. તેને લીધે તેમની પત્ની ઘણી જ દુઃખી થતી.

જનેતા એક વિચાર ન હોવાથી આમ થાય છે એ જાણીને તુકારામ મહારાજે એક દિવસે તેને પુછળ ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે કહ્યું: ‘તું આ સંસારમાં કેમ ગૂંધાઈને રહી છે? જે મળે તેમાં સમાધાન રાખવું. કશાની આશા કરવી નહીં. જાળકોની ‘ચિંતા ન કરવી; તેમને માટે જાણું નિર્મોહ થયેલું છે. તું આ જાળમાંથી મુક્ત થા. સંજ્ઞા તને માન આપશે. જન્મમાં તારી કીર્તિ થશે. તું તારા જન્મનું સાર્થક કરી લે. હરિભક્ત બન. સર્વ ઇચ્છા — વાસના છોડી દે. ધરમાં જે કંઈ તારું છે એ જાણું ગરીબોને તથા આજીવ્યોને આપી દે. દોરદાંખર, જાળક, વાસણ કે કશાની આશા ન રાખ. ઢોર મરી ગયાં, વાસણ ચોરો લઈ ગયા, જાળક થયાં ન હતાં એમ સમજ. મન એક વાર દાંણ વજ્ર જેવું કર. તને પરમેશ્વરી આનંદ થશે. તું મારું આંજળ આપણે બને સુખી રહીશું. દેવ અને ઋષિ આપણું મોરવ કરશે. તે આપણને વિમાનમાં લઈ જવાને આવશે. ગંધર્વો નામસ્મરણનાં ગીતો ગાશે. સંત, મદંત, સિદ્ધ આપણી સામે આવશે. તેમને આલિંગન આપીને — બેઠીને તેમનાં ચરણ પર પડીએ. આપણી બધી ઇચ્છા પૂરી મશે. આપણાં માળાપ લ્યાં છે ત્યાં આપણે જઈએ, તેમને આપણે આંખથી જોઈએ. તે વખતના સુખનું વર્ણન તું શું કરું? જો, તું નિશ્ચય કર. મનને જ્યાંમાંથી ખેંચી લે. કાંઈ મોઝવાર દાદણું

પર્વ છે મન દુઃખ કર થાલજોને જોવાનીને તેમને બધું અર્થથી કરી
 દે તું કાયમની સુખી થઈશ, આ જ જનજામથી નીચીશ અમને આ
 સસારસુખનો કટાળો કેમ આગ્યો, ક્યા જળને લીધે અમારે તે
 મુખ નથી જોઈતું એમ વાગ્યું તે તું જાણતી નથી શું ? વિચાર કર
 મારી બૂખનરમ કેરી સમી ગઈ ! અપણ મન કેવું સ્થિર થઈ ગયું !
 લોકોને દ્રવ્ય એ પોતાના પ્રાણ કરતાંયે પ્રિય હોય છે તે અમને
 પાપાણ કરતાંયે હીન કેમ લાગરા માગ્યું ? સગા સબધી, જન અને
 વન એ મનુ જ અમને એકસગમ્ય — બધી જગ્યાએ અમને સમભાવ
 આ બાવતો કેમ બની ? આ કોનો પ્રભાવ ? આ કોનું બળ ? પરમાત્મા
 અમારી પામે છે અને તે જ અમારું બધું સુખદુઃખ સહન કરે છે
 તેણે મારો અગીયાર ક્યો છે તું પણ તેરી યા વૈધ્યવો વિષે સદ્ભાવ
 રાખ નામસ્મરણ કર મન કમળ કરીને આ સસારના દુઃખમાથી
 મુક્ત થા !

આરી રીતનો ઉપદેશ તેમણે પત્નીને આપ્યો તેની વૃત્તિ ધર્મક
 વળી પરતુ બને નયે પૂરેપૂરો મેગ છેવટ સુધી થઈ શક્યો નહોતો
 પણ પહેનાની સ્થિતિ ઘણે અશે મદલાઈ દશે તેમની આ પત્ની ઘણી
 મહેનતુ હતી અને તેમની ઘણી સભાગ લેતી હતી અત્યંત દુઃખ !!
 વખતે પણ તેમને છાડીને તે કદી પિયર ગઈ નહોતી

સતો વિષે તુમરામ મહારાજના મનમાં વણો પૂજ્યભાવ હતો
 સત્સંગની તેમને ઘણી ઇચ્છા ગ્રહેતી સતોના સદ્વાસથી જ સદાચાર
 વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈને મન પરમેશ્વરની ભક્તિ તરફ વળે છે, એવો
 તેમને વિશ્વાસ હતો સત કોને મહેરા એ વિષે તેમણે કહ્યું છે

‘ જે પીડિત રિગાયેલા, દુઃખી હોય તેમને જે પોતાના ગણે
 છે, જેનું ચિત્ત માખણ જેવું મૃદુ હોય છે પરાધીન અને નિરાધારને
 જે પોતાના હત્ય સાથે વાપે છે — પોતાના મરી રાખે છે પોતાના
 દીકરા તેમ જ દાસદાસી પર સગમી જ દયા રામે છે તેને જ સાધુ

તરીકે ઝોળખવા અને ત્યાં જ દેવ છે એમ માનવું દુ ખીજી શું
કદુ ? એવો પુરુષ એટલે ભગવંતની મૂર્તિ છે .

દયા અને સમભાવ એ સાકુના મહાન ગુણો છે, એની તેમની
ખાતરી હોવાથી તેમણે આ ગુણો પર કેટલો ભાર મૂકેલો છે તે આ
પરથી જણાઈ આવે છે ખીજો ઠેકાણો તેઓ કહે છે 'જે સજ્જન
છે તેમનું બળ, જીવિ મધુ ઉપમાર માટે જ ખર્ચાય છે દેવોની પેઠે
તેમના હૃદયમાં દયા ભરેલી હોય છે આવા સંત સજ્જનનો જીવ એ
જ દેવ અને જ્યાં તેઓ રહે છે તે સ્થાન વેંકટ છે '

આ વચનો પરથી તેમની સત વિશેની વ્યાખ્યા કેની હતી એ
દેખાઈ આવે છે દુ ખી માટે, તેમનું દુ ખ નિરાશ્વ કરવા માટે જે
દુ ખ સહન કરે છે તે જ સંત દુ ખી વિશે જેના મનમાં અપાર
કરુણા ભરેલી છે, રવ-પર જાન જેનામાં નથી તે જ સત કરુણા
એ સતનું સ્પષ્ટ લક્ષણ છે તે જ પ્રમાણે અઝ્ઞ ધૈર્ય, નિર્ભયતા એ
પણ સતનું મહત્વનું લક્ષણ છે તેઓ કહે છે

'એરણુ પર મૂકેલો જે હીરો મથુના મારથીમે તૂટતો નથી
તે જ માથો હીરો બનારની હીરો ધા સામે ટકી શકતો નથી, તેના
ચૂરેચૂરા ધર્મ જાણ છે જેની મોમનમાં સૂર અગ્નિમાં બળતું નથી
તે જ ખરો મહોરો, તે પ્રમાણે ધૈર્યથી જગતના આધાન જે સહન
કરે છે, તે જ ખરા સત '

નત એટલે ધૈર્યની જાણે મૂર્તિ જ હોય નિર્ભયતા મતમાં
હોવી જ જોઈએ. જે જગતનો ભય રાખે છે તે સત જ નથી, એવું
તેમનું ખાતરીપૂર્વક કહેવું હતું 'ઘય તાચિ પ્રાણ લમા ગ્યાવે ગર્ગી ।
ન મગે પ્રવગી ધયચલ્લ ॥'—તે જ મનુષ્ય ધન્ય છે જેનામાં દામા છે
અને કાણુ પ્રસંગે જેનું ધૈર્યબળ ભાગ્યું નથી. આ પરથી દામા અને
ધૈર્ય એ સદૃશ્ય મતમાં હોવા જ જોઈએ એમ તેમનું કહેવું હતું
સતના હૃદયમાં અપાર કરુણા, અઝ્ઞ ધૈર્ય, નિર્ભયતા, દામા સદિખુના
અત્યંત કોમળતા વગેરે અનેક સદૃશ્યો હોવા જ જોઈએ સર્વ

સદ્ગુણોને સમુચ્ચય એટલે સતપણુ વૃક્ષરામ મહારાજ કહે છે
'આના પ્રકારનું સતપણુ જોને જોઈએ તો તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય
કયા પ્રાપ્ત થાય ? તે બજારમાં મળતું નથી, ગિરિકદરાઓમાં —
જગલમાં લટકવાથી મળતું નથી, ધનના દગલા આપ્યાથી તે મળતું
નથી, નથી તે આકાશમાં કે નથી પાતાળમાં, પોતાના જીવની કિંમત
આપીને જ તે મળી શકે છે જીવની આશા રાખીને — સ્વસુખની
આશા રાખીને સતપણુ મળતું નથી પ્રાણની કિંમત આપનાની જેની
તૈયારી ન હોય તેણે સતપણુની વાત કાઢવી નહીં '

દયા, ક્ષમા, શાંતિ, નિર્ભયતા, સત્ય, પાવિત્ર્ય, વૈરાગ્ય એ
સતના લક્ષણો એ લક્ષણો ન હોય તો ઈશ્વર કશાર્થિયે કસાતો નથી,
એમ તેમનું કહેવું હતું પરમેશ્વર — સત્યજ્ઞાન વિષે તેમના ચિત્તમાં
વ્યાકુળતા હોવાથી તેમના પોતામાં કે બીજામાં દલ અસત્ય ઇત્યાદિ
દોષો તેમને જરાયે સહન થતા ન હતા પોતા વિષે તેઓ ઈશ્વરને
કહે છે 'હું બહારથી દેખાઉ છું તેવો નથી મનમાં સસાર અને
બહારથી ઈશ્વરલક્ષિત એવી ખારી ખરી સ્થિતિ હોવાથી મને તારી
પ્રાપ્તિ થતી નથી તેમાં તારો કંઈ દોષ નથી 'હું જ ફલના
પ્રસાદમાં હૂંમેલો છું લક્ષિતની વાત માત્ર બોલું છું તારું નામસ્મરણ
કરીને ગાઉ છું નાચું છું અને લોકોને બનાવું છું પણ અંતરમાં
તારો માટે ખરો પ્રેમ નથી '

આ પ્રમાણે તેઓ પોતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટપણે બતાવતા હતા અને
તે સાથે લોકોનેયે હિપદેશ આપતા કે હૃદયમાં સસારની કામના રાખીને
બહારથી લક્ષિતનો ડોળ કરવાથી ભગવાન મળતો નથી સાચા સતના
લક્ષણો અને દબી માણસોની સ્થિતિ તેઓ સ્પષ્ટપણે કહેતા હતા
તેમના આ પ્રમાણે કહેવાથી લોકોને સાચા લક્ષિતની — સતની ઓળખાણ
થવા લાગી લોકો લક્ષિતમાર્ગે વળના લાગ્યા દબી માણસોને દલ
તેમને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગ્યા તેમનામાં સત્યદષ્ટિ આવના લાગી આ

પરિવર્તનને લીધે દલીલ લોક તેમના શત્રુ થતા લાગ્યા તુકારામ મહારાજને દુઃખ થાય તેવા ઉપાયો તેઓ શોધવા લાગ્યા

તે વખતે મળાજી ગોસાવી નામનો એક બાવો હતો તુકારામ મહારાજના આવા ઉપદેશથી તેની પ્રતિક્રિયા ઓઝી થતા લાગી તેને તુકારામ મહારાજ પર ક્રોધ આવ્યો અને તે તેમનો દ્વેષ કરતા લાગ્યો તેમને દુઃખ દેવાનો પ્રસંગ તે શોધવા લાગ્યો એક દિવસ તુકારામ મહિરની પ્રદક્ષિણા કરતા હતા પ્રદક્ષિણા કરતા એ વસ્તા પર પગલા કાઢી ઉપાડીને તેઓ એક ખાલુએ કગતા હતા જનાગના પગમાં કાઢી ન લાગે એના માટે તેઓ તેમ કરતા હતા એક જ નિમિત્ત જોઈને ત્યાં ગ્હેનાર તે મળાજી તેમને ગાળો દઈને મારવા આવ્યો અને એ કાઢાળી ડાળીથી તેને તુકારામો ઝૂક્યા તે વખતે ક્રોધ ન કગતા ક્ષમા ધારણ કરીને તેમણે શાંતિ રાખી તે વખતે તેઓ બગવાનને મહેરા લાગ્યા, 'હે બગવાન, મારા શરીર પર મને તેડ્યું દુઃખ આવી પડે, શત્રુના ઘાથી આ દેહના સો દુઃખ રઈ જાય તોયે હું ખીવાતો નથી હું તારા ચરણ છોડવાનો નથી દુઃખના પ્રસંગે તે મારી જીવિ હક અને સાવધ રાખી પ્રભો, તે કેટલું સારું થું ! મેં કાંઈ અપગધ કર્યો નહોતો કાઢાથી ભરેલો રસ્તો હું સાફ કરવા ગયો હતો પગ જાળો મારી ક્ષમા જોવા માટે જ હોમ નહીં એ માટે તે મને મારી ખરાબી, મારાથી મરાયો અને જેવો ક્રોધમાંથી અને હોમ મેં એ કેટલું સારું કર્યું તે ! ખેર, મારા સચિત પ્રમાણે મને પ્રાપ્ત થયું, દેવે દુર્ગમનો સમ જાહેર થયો ! મારું મન તારા શુભો માતા સામગના તત્ત્વોન ચઈ જાય એમ મર દૂર દેશ મેંના દીકરાના શુભ મમાચાર સામગના માતાને જોમ આ ૧૬ થાય છે અથવા નાદથી લુપ્ત થયેનું દરણ મેંતાનુ દેહમાન જૂને છે અથવા કાચમાનના ગચ્ચાને મા તરફ જોના જે સ્થિતિ થાય છે તે પ્રમાણે હે બગવાન તારા શુભો માતા, સામગના માગ મનની સ્થિતિ માઓ એ જ મારે તારા ચરણોમાં મા તારા ' આ પગથી તેમના મનમાં કેવી રામાયણ દલી તે જગ્યાય છે

સત તુકારામના અબગમા ખીજ એક એવી જ વાત પ્રસિદ્ધ છે દેહ ગામ પામે લોહગામ નામનું એક ગામ હતું ત્યાં શિવજી કસારો નામનો એક માણસ તુકારામ મહારાજની સાધુતા જોઈને તેમના ભજનમાં જવા લાગ્યો તેથી તેની ઓળખ થતા થતા લાગી તેને લાગ્યું કે તુકારામના સંસારની જેવી સ્થિતિ થઈ તેવી મારી થશે એ વિચારથી તેને તેના પતિ કરતા તુકારામ મહારાજ પર અધિક ક્રોધ આવ્યો તેણે એક દિવસે તુકારામને પોતાને ઘેર સ્નાન માટે બોલાવ્યા અને તેમને ઝોટલાની નીચે બેસાડી ધરમાથી ધણું જીનું પાણી લાવીને એકમ તેમના શરીર પર નાખ્યું તે વખતે અચાનક જીનું પાણી શરીર પર પડ્યાથી તેમને અતિશય દુઃખ થયું પરંતુ આવા સમયે પણ એ સ્ત્રી પર ક્રોધ ન કરતા આ સત ધુરુષે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી ‘હે ભગવન, આ દુઃખ સહન થતું નથી’ મારી કાપા બધી બળાઈ તો હવે શીતળ ઉપચાર કર બધી શમાવની બગીને શરીરની હોળી થઈ શરીર કાઢ કાઢ થાય છે તું મારી મા છે આના છેવટના કાણુ પ્રસંગે હું તારા સિંચાવ કોની રાહ જોઉં ?’

આવો કંઈ પ્રસંગ અને એ પ્રસંગે તુકારામ મહારાજની ક્ષમાશક્તિ, એ અનેનો વિચાર કરીએ તો લાગે છે કે જે પ્રકારનો ઉપદેશ તે લોકોને કરતા હતા તે પ્રકારની પોતાની સ્થિતિ કરવાનો પ્રયત્ન તેઓ કરતા હતા આના મહાત્માઓ ધન્ય છે !

આ બધી સ્થિતિ તેમને કેવળ ઈશ્વરલક્ષિતથી જ પ્રાપ્ત થઈ હતી પરમાત્મા વિષે તેમને અનન્ય ભાવ હતો પરમાત્મા જ સર્વ જગતનો આધાર છે, પરમાત્મા જ સર્વશ્રદ્ધ છે એવો તેમનો ભાવ હોવા છતાં તે આપણા માન્યા છે ને આપણે તેના બાગકો છીએ એવો નિકટતાનો ભાવ પણ ઈશ્વર વિષે તેમના હૃદયમાં હતો એથી બાગક જેમ માન્યા સાથે બોલે છે તે પ્રમાણે તેઓ પરમેશ્વર સાથે બોલતા કોઈ વાર તેની સાથે ત્રેમળતાથી બોલતા તો કોઈ વાર તેનાથી રિસાતા તેના પર ગુસ્સે પણ થતા નિરાશથી તેઓ તેના પર ચિડતા

પત્ર દત્તા આ જાણ પ્રમરો તેમના અમરો પૃથ્વી દેખાઈ આવે છે
મિશ્રગની તેઓ માતા તર્ક પ્રાર્થના કરતા કહે છે

‘તે ભગવન, તું મારી માતા છે હું તારો વત્સ હું અને તું
મારી માય છે જાગ્ય પ્રમાણે, વત્સ પ્રમાણે હું તારી રાહ જોઉં હું
મોટા કે નાનો મારે તું એવો જ છે મારો પોતાનો કહી શકાય
એવો એક તું જ છે મારા અગાસજાથી, મારો પ્રત્યક્ષ જન એવો તું
જ મને છે મારો સર્વ પ્રાણ મે તારામા જ રાખ્યો છે તારા
મિરામની જાણ દિશાઓ મને સ્પષ્ટ છે’

માતા પિતા, મોટા નાના, મિત્ર-સજાથી બધું કાર્મ પરમાત્મા
જ છે, એવો તેમનો જ્ઞાન હતો પરમાત્મા વિષે તેમનો કેવો તીવ્ર
અને નિમ્મત્તાનો ભાવ હતો, એ આ અને આવા જ બીજા વચનો
પરથી જણાઈ આવે છે આવી તીવ્ર ભાવનાના તેમના સેકેડ વચનો
છે આવો પ્રેમગતનો જ્ઞાન રાખતા છતાં અને પરમેશ્વર માટે સર્વ-
સ્વનો ત્યાગ કરતા છતાં તેની પ્રાણિ ક્ષતી નથી એવું જણાઈ જાય
તેઓ કહે છે

‘હું ભગવન, મને દર્શન આપતા, મારી સાથે એક બે વાન
કરતા તારે શું ખર્ચ કરવું પડે છે? તારું રૂપ બધું સુદર છે તો તે
હું કઈ ચોરી લઈશ એવા ભયથી તું વપાઈ ગયો છે? દર્શન આપીશ
તો તારી સાથે વૈકુંઠ આવવાની હું હાં મરીશ એવો તને ભય લાગે
શું? અરે, તું કેમ બીજો છે? મને તારા વૈકુંઠની શી જરૂર? તું
ભય ન રાખ, મને જો તારા સ્મરના એક ધાગાનીયે મને અપેક્ષા
નથી, પણ માત્ર તારા દર્શનની ઇચ્છા છે’ પરમાત્માને પોતાના તરફથી
નિઃસ્વર્ગ અને નિઃશક કરવાની તેમની આ કેટલી મધી ઉત્ત
મ્પના અને ભાવના!

અને રીતે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને, વંચાઓ રહીને તેનું
દર્શન કરવું નથી એ જોઈને તેઓ નિરાશ થતા અને એ નિરાશામા

તેઓ ઈશ્વર પર ગુસ્સે થઈ જતા, તેના પર વિગ્રહ જતા. તેમના તે ગુસ્સામાંયે કેટલો અગાધ પ્રેમ લારેલો હતો ! તેઓ કહેતા :

‘ હે ભગવન, તારી સાથે સંજોગ કરવો એ જ મોટી મૂલ્ય છે ! તું હાથપગ વગરનો છો. તારું શું લેવાનું ? તારી સાથે સંજોગ કરવો એટલે આપણું પોતાનું જે હોય તે ગુમાની બેસવાનું. તો પછી તારી પાસેથી કંઈ પણ મેળવવાની વાત જ શી કરવાની ? જે વ્યવહારમાં મુદ્દલ - મૂળ રકમ હાથમાં આવવાની ન હોય ત્યાં મરતાયે બાજ મળે ક્યાંથી ? એવી આખા જગતમાં તારી વાણકા છે. તને નહીં શરમ, નહીં વિચાર. તું નિર્લજ્જ છે. જગરના લોકો પ્રમાણે તું ટટો કરનારો છે. આવો તારા જેવો ટટો કરનાર જે નિર્લજ્જ થશે તેની સાથે તારો બેટો થશે, તેને તું મળીશ તેની સાથે તારી મુઝાકાત થવાની. સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને ફક્ત લગોટી અમે રાખી તો તેયે તારાથી સહન થવું નથી અમારી પાસેથી અમારું બધું લઈ લેનારો તું ચોર છે અને આ ખાતમા તને પોતાનાનો અને પારકાનો ભેદ નથી સર્વસ્વ ભૂંટી લેવું એ જ તારો ધંધો, તું પોતે ચોર. તું અમને શું આપનાર ? તારી પાસેથી શું મગાવું ? ’ આ તેમના ઉદ્ધત વચનોમાં અને નિંદામાં પણ કેટલો પ્રેમ લારેલો છે !

પ્રભુને વળી તેઓ કહે છે કે, ‘ તું સારો ઉદાર ? તારામાં ઉદારતા છે જ ક્યાં ? તું કેવળ લઈ જાણે છે તારી પાસેથી મળવાનું તો કાંઈ જ નહીં પણ શું કરીએ ? તારા સિવાય ગતિ નથી, એટલે તારી પાછળ લાગીએ છીએ તેમણે તું કેવળ અમારું મન રોજ કસીને જુએ છે. પણ તું ગમે તે કર, અમે તારા પરની નિંદા ઢળવા દેવાના નથી ’ વળી તેઓ કહે છે :

‘ પ્રભો, તું મારું મન જોઈએ તેટલું કસીને જો — પરીક્ષા કરી જો, પણ મારું ચિત્ત તારા ચરણ પાસેથી જરાયે ઢળનાર નથી તું મારું માથું કાપીને માગ તેયે હું તને નિઃસંકેત આપીશ હું કૃપણ છું કે ઉદાર, એ તું જોઈ લે ! મારા પર ધણના ધા મારીને જો. હું

તાગ ચરણ છોડનાર નથી તારા સિવાય છેવટે ગતિ નથી એ અમે સમજ્યા તોએ 'દેવથી દહ નિહા આ અને કેવો જડગ નિર્ધાય આ !

એકાંતમાં જઈને તેઓ ભજન કરતા એક વખત આમ ભજન કરતા હતા એવામાં પામેના એક ખેડૂતે આવીને તેમને કહ્યું. “ મદારાજ, તમે અહીં ભજન કરો હો, તો બેમ બેમ ભાગી ખેતીનું નફા કરો, પક્ષીઓ વગેરે ખેતર પર આવે છે તે હાકરો તો માનુષે કામ થશે હું બે દિવસ મદારાજામ જઈ આવીશ અને તમનેય કાંઈ આપીશ ખેતરે એમીને ત્યાં જ ભજન કરશો એટલે થયું ” તુમરામ મદારાજે એ કહ્યું ખેડૂત મદારાજામ ગયો તુમરામ દરોજ ખેતર પર જઈને બેસવા લાગ્યા, ત્યાં જ ભજન વગેરે કરવા લાગ્યા. ખેતરમાં અનાજનો કણસલા ટેંપાગ દયા દતા પક્ષીઓ આવીને ત્યાં બેસવા લાગ્યા અને કણસલામાંથી દાણા ખાતા લાગ્યા આ વાત તરફ તેમનું લક્ષ જતાં તેમને લાગ્યું પક્ષીઓને કેવો આનંદ થાય છે ! ગિચારાં જૂખ્યા પ્રાણીઓ પેટ પૂરતું ખાય કે, ઘેર માર્ક લઈ જતા નથી કેનાં નિર્ભયો છે ? પેર તો આપણને કે તેમ તેમનેય કે આપણ ગિચારથી તેમજ પક્ષીઓને ઉડડવા નહીં આનુભાનુના ખેડૂતો પોતાના ખેતરમાં પક્ષીઓને જગાયે બેસવા દેતા ન હતા તેથી પક્ષીઓનાં ઝૂકનાં ઝૂક આ ખેતર પર આવીને બેસવા લાગ્યા. થોડા જ દિવસોમાં ખેતર લગભગ માર્ક થઈ ગયું ખેડૂત મદારાજામથી પાડો ફર્યો જુએ છે તો ખેતરની આ દશા ! તેને તુમરામ મદારાજ પર ક્રોધ ચડ્યો, અને તેણે તેમને મારી પેંડે સજાગ વ્યુ. તેમને ખેતર મોપવા આજન તે હવે પશ્ચતાપ કરવા લાગ્યો છેવટે તેને ભુક્તિ આવી જેણે પેતાનો મરણ સજાવ્યો નહીં તે બીજાનું ખેતર મુ સભારે ? આ ભુક્તિ તેને પાછળથી મૂની પરતુ થયેલા નુકસાન માટે તેને ક્રોધ તે આપ્યો તેણે તુમરામ મદારાજને દુ ખ પશુ દીધું પશુ ઈશ્વરકૃપાથી આ સમ્પત્તિથી તેમને છુટ્ટો થયો અને અતને દુ ખ દીધું એ નાટે તેને પશ્ચતાપ થયો

એક વાર તેઓ સદગ ગીતે એક રસ્તે ચર્ચન જતા હતા ત્યાં

પક્ષીઓ દાણા ખાતા હતા, તે તેમને જોઈને ઊડી ગયા તેમને આ વાતથી ઘણું દુઃખ થયું. તેમને મનમાં આ યુ, ‘મારા ચિત્તમાં આ પક્ષીઓ માટે સમભાવ હોત તો તેમને મારો ભય લાગ્યો જ ન હોત હું માત્ર સમભાવની વાતો જ કરું છું પરંતુ મારામાં સમભાવ નથી.’ ચિત્તમાં સમભાવ આત્મા નગર અહીંથી ઊઠે જ નથી, એવો નિશ્ચય કરીને તેઓ ત્યાં જ બેઠા તે પ્રસંગે તેઓ જે અમગ બોલ્યા તે —

અવધા મૂર્તે સામ્યા માલી । દેખિલી મ્યા વં હોતા ॥ ૧ ॥

વિશ્વામ તા જ્વરા મગ । પાદુરંગકૃપેચા ॥ ૨ ॥

માખી કાળી ન ઘરો ઘવા । વિદવ હો કા નિર્દંદ ॥ ૩ ॥

તુષા હાળે જે જે મટ । તેં ત વાત મી એસ ॥ ૪ ॥

‘સર્વ ભૂતો વિશે સમાન ભાવ મારા ચિત્તમાં આવેલો મારા પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવશે ત્યારે જ પાદુરંગની કૃપા મારા પર થઈ છે એવો વિશ્વાસ — એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને થશે કોઈનેથે મારા વિષે શકા ન આવે. સર્વજ્ઞ વિશ્વ મને નિર્દંદ થઈ જાયો અને જે જે કોઈ મને મળશે તે તે હું જ છું એમ મને લાગે. આવી સામાન્ય વસ્થા આવશે ત્યારે જ પાદુરંગની કૃપા થઈ છે એમ મને લાગશે.’

સમભાવ પ્રાપ્ત થવો એ જ સાચી પરમેશ્વરી કૃપા એવી તેમની શ્રદ્ધા હતી ઈશ્વરી કૃપા — સમભાવ સાધના માટે તેઓ ઇચ્છતા હતા પોતાના અતિમ કલ્યાણ માટે જે ઈશ્વરી કૃપાની ઇચ્છા કરે છે એ જ ખરો સત એ તુકારામ મહારાજની અનેક વાતો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

સ્વત સાધુવૃત્તિથી રહીને લોકોને તે પ્રમાણે રહેવાનો ઉપદેશ તેઓ આપતા ઈશ્વરભક્તિ નીતિ વેદાત્મજ્ઞાન, નિર્ધનનીપણ સયમ સાદાર્થનો ઉપદેશ તેઓ અલગ દ્વારા લોકોને કરતા. તેમની અત્યંત પિરકત અવસ્થા, તેમની ક્ષમાવૃત્તિ, નિર્દલ વર્તન, ઈશ્વરપ્રેમ, બધા પ્રત્યે સમભાવ ગરીબોનું દુઃખ નિવારણ કરવાની તેમની તીવ્ર

ધર્યા અને તે પ્રમાણેનું તેમનું વર્ણન, પોતાનું અને પારકું એવા બેદભાવ રહિત તેમનું આચરણ વગેરે તેમના અનેક દિવ્ય ગુણો જોઈને, અનેક વિકટ પ્રમંથોમા તેમની સત્ત્વનિહાની અનેક ક્રમોગી જોઈને લોભે તેમના ભજનમા આવના લાગ્યા તેમનો અક્રોધ, ક્રમળતા, શાંતિ અને નિરપેક્ષતા જોઈને લોકો તેમને દેવ જેવા જ માનવા લાગ્યા તેમનો ઉપદેશ હજારો માણસો સાભળવા લાગ્યા તેમના ઉપદેશનો પ્રભાવ લોભે પર અત્યંત પડવા વાળો લોકોને સત્ત્વધર્મ સમજાવવા લાગ્યો ધૃષ્ટિરહિત, દયા સત્ત્વ, સ્વયમ, નામગ્નરણ એ બધાનું માંદાત્મ્ય લોભેને સમજાવવા વાળું વર્ણનો ઝાંચનીચમાન સમાજમાંથી ઓઠો થવા લાગ્યો તેમના અભગોના ચરણ સિદ્ધાંતરૂપે લોભેમા પ્રચલિત થવા લાગ્યા આનાગૃહ, સ્ત્રી પુરુષ સિદ્ધિન અસિદ્ધિન, સ્પૃશ્ય અસ્પૃશ્ય બધાને તેમના અભગો માન્ય થવા લાગ્યા આવી રીતે તેમની અને તેમના અભગોની ખ્યાલિ તે નખતે સર્વત્ર પ્રમંથી ગઈ

તેમના જીવનમા એક નામ એવો ગયો કે જ્યારે લોભે તેમને ગણ સમજીને તેમની નિદા કરના હતા તે વખતે પણ તેમણે જાગની પરવા કર્યા વગર પોતાનો માર્ગ છોડ્યો ન હતો પોતાનું મન શાન રાખ્યું હતું ત્યારે તે જાગને ઉદ્દેશીને મ્હેતા કાચ માજ નતિ વાર્દ જાગોત । વજ મમાયાવ વજામાઠા ॥ — ‘મને ખરામ હસીને લોકો મારું શું ખરામ કરનાર છે ? તો પડી નું પરમેશ્વરને છોડીને તેમનું સમાધાન કરતો ગઈ ?’ આવી એક પગમાત્રા ઉપ ની જ નિજાને પરિણામે લોભે તેમના તન્હ વત્યા પટેની સ્થિતિ નવાઈ ગઈ લોકો તેમને જે પ્રમાણે પૂજા માનવા લાગ્યા, તોયે તેમણે પોતાની સ્થિર વૃત્તિ કાયમ રાખી નિદા શુનિ અપમાન અને પૂજ્યતા એ બનેમા સતની સ્થિતિ જેવી ઢોલ છે એ તેમણે પોતાના ઉદ્દગ્યથી નાની આપ્યું લોકો તેમને દેવ માનવા લાગ્યા, ત્યારે તેઓ પરમેશ્વરને કહે છે —

‘દે પ્રમે, લોભે મને દેવ મ્હે છે, પણ આ ને ખુ નો અધમ મને નામ છે હવે તને થોડા લાગે તે તું મારું કર મારું માધુ તેમ

જ ની તાગ દાયમા છે લોભે પૂજા કરે છે તે અધિભરને હુ લાયક નથી હે મામાય પ્રભો મારું મન મારા પાપ જાણે છે હું આ અધિકારને પાત્ર ખ્યાલી હોઉં ?' એની નિરહ કારી અને સરળ વૃત્તિ આ ।

તુકારામ મહારાજ માટે લોભના મનમાં પૂજ્યતા વધતી ચાલી તોરે તે પોતે નિરહ કારી જ હતા તેમને તે પૂજ્યતા કુ અરૂપ લાગતી હતી તેમના ઉપદેશનુ પરિણામ લોભે પર થવા લાગ્યું નામસ્મરણનો માર્ગ બધા વર્ણો માટે ખુલ્લો છે, પરમેશ્વરને વેર જીત્યનીયનો બેહ નથી અને પરમેશ્વરો ભક્તિ મિત્રાય પ્રેમ સિનાય ખીલ્યું કાર્મ પ્રિય નથી આ તેમનો ઉપદેશ બધા લોભને માન્ય થવા લાગ્યો પણ આ જ કારણથી તેમ ॥ પર એક મહાન સકટ આવી પડ્યું

આતુરધર્મના અગ્રણી નાદાણોમાથી કેટલામને તુકારામ મહારાજનો આ હિર્ષ અને તેમનું આ પ્રકારનું વધતું જતું માહાત્મ્ય ચ્હાં થયા નહીં તેમને તુકારામની ઈર્ષ્યા આવવા લાગી ઉપદેશ રનાનો તુકારામનો આ ક્રમ આ પ્રમાણે ચાલુ રહે તો વૈદિક ક્રિયા-કાંડ પર અને આતુરધર્મ વ્યવસ્થા પર લોકોનો વિશ્વાસ જ જતો રહેશે એવો તેમને ભય લાગના માડ્યો

સમાજમાં આવા પ્રચારના માણ્યો જ્યારે જ્યારે નિર્માણ થાય છે અને તેમણે સાદી સહેલી ભાષામાં સત્ય પ્રખટ કર્યાં હોય છે અને સત્ય ધર્મ લોકોને મ્લો છે ત્યારે ત્યારે ધર્મનો મ પૂર્ણ અધિકાર પોતાની પાસે છે એવું માનનારો ર્શિ પ્રશ્નિત વાતો, ક્રિયાઓ અને મા પનાઓને જ ધર્મ સમજનારો તથા પર પગથી ધાર્મિક આગેરાની જેમને પ્રાપ્ત થઈ ટોચ છે એના લોકોનો વર્ગ આના સત પુરુષોનો વિરોધ કરતો હોય છે આવા વિરોધીઓને ધમાધર્મની પરવા હોય છે જ એવું નથી ર્હ ધર્મકલ્પના બદલાઈ જાય તો સમાજમાનુ પોતાનું નેતૃત્વ જતું ગહેશે અને મા । પ્રતિષ્ઠા અર્થપ્રાપ્તિ વગેરે બધી રાજ્યો અથવા પોતાને નુકસાન થશે એ ક પનાથી વિરોધ કરીને એ ભયથી જ, તેમને સતપુરુષોનો વિરોધ કરવો પડે છે પોતાનું શ્રેષ્ઠપણ જતું રહે

છે અથવા પોતાને અર્થદાન થાય છે વગેરે અંદિક કારણો વિરોધ કરના માટે તેઓ બતાવના નથી, એટલે ધર્મના નામે તેઓ બધા વિરોધ બતાવે છે આવા જ કારણે મહાન સાધુ ચોકેટિસને ઝેરનો ખાલો પીવે પડ્યો, ઈશુ ખ્રિસ્તને શ્વા પેર ચડ્યું પડ્યું, ગુરુ તેગ બહાદુરની ગરદન પર તનવારની ધાર પડી અને માર્ટિન લ્યુથર તથા સત્ત્વ એનાથ સરખા કેટલાકોની પજવણી થઈ આ વિરોધ, આ ઝગડો ધર્મના નામ પર ચાલે છે, પણ તે ધર્મનો નથી હોતો આ વિરોધ, આ ઝગડો એક તરફથી ધર્મ અને બીજી બાજુથી અંદિક લાલ, માન, પ્રતિષ્ઠા, મતા, અર્થપ્રાપ્તિ વચ્ચેનો ટોચ છે

સત્ત્વ ગુહારામ પર આ જ કારણે એક મહત્ત્વ પ્રસંગ આવ્યો ગુહારામ મહારાજ અમાલજી છતાં ઉપદેશ દે છે, ઉપદેશ આપનાનું મમ તો ધાંકણોનું વળી તેમના ઉપદેશમાં વેળાતનો અર્થ નીકળે છે એ વેદાત સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ બધી હીન જાતિઓને તેઓ કહે છે આ મહાન અધર્મ તેમના હાથે થાય છે એમ વિરોધી બ્રાહ્મણો કહેવા લાગ્યા બ્રાહ્મણો તેમને કહેતા, ' તું હીન જાતિનો, તું લોભને વેળા કેમ મહે છે ? તને અધિકાર નથી વેદાત કહેનાનો અધિકાર અમારો છે ' ગુહારામ મહારાજ એ પર કહેતા વદાચા શ્વ ત્વા માહ્યામીચ ઠવા । યરાન્તા વાહવા માર માયા ॥ — વેદોનો અર્થ અમને જ સાચો ખર છે બીજાઓને તે અર્થ કાંઈ સમજાતો નથી તેમણે વેદોનો માન હાર માથા પર વહન કરવો ' આવા પ્રમારના ઉત્તરો ગુહારામ તેમને આપતા, તેથી બ્રાહ્મણોને તેમના પરુકીધ આવતો

પોતે બ્રાહ્મજી નથી પણ મજી છે અને દેવે પોતાને કહ્યું બનાવ્યો તે માટે તેમને સંતોષ રહેતે પરમેશ્વરને તેઓ મહેતા

‘ હે પ્રભો, તે મને કહ્યુંમાર્મ જન્મ આપ્યો એ કેવું સરમ કયું છે । નહીં તો દુઃખમાં જ મરી ગયો હોત હોય વર્ણમાં મને જન્મ ન આપતા હીન વર્ણમાં મને જન્મ આપ્યો એમાં તે માત્ર કેવું બહુ મધુ છે । દુઃખ નાચુ છું અને તને પગે લાગુ છું મને

તેની શરમ લાગતી નથી. મને કંઈ વિદ્યા નથી એ સારું થયું. કારણ કે વિદ્યા હોત તો તે મારા અપાપનું કારણ થાત. સંતસેવા મારાથી થઈ ન હોત અને મારી નકામી હાનિ જ થઈ હોત. ગર્વ, ધમંડ, અહંકાર અને મોટાઈને લીધે યમપથે માત્ર લાગ્યો હોત મોટાઈ અને તેના અભિમાનથી નરક સિવાય બીજું શું પ્રાપ્ત થાત? આ બધા અનર્થોમાથી બચાવવા માટે તે મને કણબી કર્યો એ કેટલું સારું કહ્યું!'

આ પ્રાર્થનામા જ બ્રાહ્મણોના આક્ષેપોનો જાણે ઉત્તર દેવાતો હતો. બ્રાહ્મણો કહેતા : 'ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર અમારો છે, કારણ અમે બ્રાહ્મણ છીએ' તુકારામ કહેતા : 'તમે જ બ્રાહ્મણ શાના? જે વૈષ્ણવ છે તે બ્રાહ્મણ જ છે. જે રામકૃષ્ણનું નામસ્મરણ કરે છે, જે પરમેશ્વરનું ચિંતન કરે છે, શાંતિ દયા ક્ષમા જેનામા છે, કાંઈ પ્રસંગે જે અડગ ધૈર્યવાન છે એવો અત્યંત પથુ બ્રાહ્મણ છે વ્રાહ્મણ તો યાત્રી અત્યંત અસના । માનાવા તત્ત્વતા નિસ્ત્રવચેસી ॥ આવો અત્યંત પથુ બ્રાહ્મણ છે અને તમે તો બ્રાહ્મણ કેવા? મહારના — અત્યંતના સ્પર્શથી તમને ક્રોધ આવે છે તમે બ્રાહ્મણ શાના? તમને ક્રોધ આવે છે એ માટે દેહત્યાગ સિવાય તમને પ્રાપ્તિ નથી કામ ક્રોધ એ જ ખરા ચાડાળ છે એવાનો સ્પર્શ પણ થવો ન જોઈએ, એને તો તમે હૃદયમા સધર્મ છે. જેના હૃદયમા ક્રોધનો — ચાડાળનો સગ તે એ જ જાતિનો મમજવો જોઈએ હૃદયમા ચાડાળની સોજત, તમે બ્રાહ્મણ શાના?'

આવા પ્રકારના તેમના ઉત્તરથી અને અલગોથી ત્રિશોધીઓ વધારે મિડાયા. તેમણે રામેશ્વર ભટ્ટ નામના એક દશાગ્રથી બ્રાહ્મણને પોતાનો આગેવાન બનાવ્યો અને તુકારામના આના અધર્મનો કાંઈક પ્રતિકાર કરાવો પ્રયત્ન ચલાવ્યો. રામેશ્વર ભટ્ટે તુકારામ મહારાજને સલામ બોલાવી મગાવ્યા અને કહ્યું "તું શ્રદ્ધ છે, તને ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનો અધિકાર નથી તારા અલગમા વેદોનો અર્થ હોય છે અને તું તે જી, શ્રદ્ધ, અત્યંત એ સૌને કહે છે આ તારો અપ-

રાધ છે. તું આજથી ઉપદેશ ન કર અને આજ સુધી જે અભંગ તે ક્યાં છે એ બધા કુખાડી દે.”

તુકારામ મહારાજે આ આજ્ઞા માન્ય કરી, આજ સુધી જેટલી કવિતાઓ કરી હતી તે સર્વ અભંગોમાં જ કરી હતી. પરમેશ્વરની પ્રાર્થના, લોકોને ઉપદેશ વગેરે બધું તેમાં જ હતું. તે બધા અભંગો — તેમની બધી વહીઓ તેમણે ઇદ્રાવણી નદીના ધરામાં કુખાડી દીધી. તેથી તેમને ઘણું દુઃખ થયું. નદી પરથી તેઓ પાછા આવ્યા. ઘેર ન જતાં મંદિરમાં ગયા અને ત્યાં મંદિરની બહાર એક પથ્થર પર આંખો બંધ કરીને પડી રહ્યા. કેટલાક અભાવિક લોકો હતા જ. તુકારામ મહારાજ જ્યારે આવી સ્થિતિમાં હતા ત્યારે એ લોકો તેમની પાસે આવીને બોલવા લાગ્યા : “કેમ તુંબા, પહેલાં દસ્તાવેજો કુખાડીને સંસાર કુખાડ્યો. ઈશ્વરભક્તિની પાછળ લાગીને અભંગ બનાવ્યા હતા તે પણ હવે કુખાડ્યા. સંસાર અને પરમાર્થ એ બંને કુખાડ્યા. જગીને સાધ્યું શું ? અને પ્રથમથી તમને કહેના હતા કે, જે ઈશ્વરની પાછળ લાગ્યો તે બધી રીતે કુળ્યો એમ સમજવું.” લોકોના આવા પ્રકારના બોલથી તુકારામના મનમાં ઘણું કષ્ટ અને ઉદ્વેગ વધવા લાગ્યાં. આખું હૃદય વ્યર્થ ગયું એમ લાગવા માંડ્યું. એ જ સ્થિતિમાં તેઓ પથ્થર પર આંખો બંધ કરીને તેમ ને તેમ સ્તબ્ધ પડી રહ્યા. મોઢામાંથી વિઠ્ઠલનુ નામ નીકળતું હતું. એટલી જ ક્ષત ગ્રાણી હોવાની નિશાની હતી, આખરે તેરમા દિવસે ગામમાં ખજર પડી કે અભંગની વહીઓ નદીમાં પાણી પર તરે છે. ભાવિક લોકો આવીને તુકારામ મહારાજને આ વાત કહેવા લાગ્યા. કુખાડેલા અભંગો ફરીને બહાર આવ્યા અને તેમને પાછા મળ્યા. તે વેળાએ તેમને દહાયિત મમાધાન લાગ્યું દરે. પણ પાછળથી તરત જ તેમને પોતાના ઉદ્વેગ માટે ઘણું દુઃખ થયું. તેમને પશ્ચાત્તાપ થયો. આ વખતે જે અભંગ તેમના મોંમાંથી બહાર આવ્યા તે અમંત દરપરપર્ષી

હે તેમનાં થોડાંક વચનો પરથી જ આપણને કદપના આવશે કે આ વાત માટે તેમને કેટલો પશ્ચાત્તાપ થયો હતો.

ધોર અન્યાય કેલા । તુજા અત મ્યા પાહિલા ।

જનાચિયા ઘોલાસાઠી । ચિત્ત ઘોમવિલે ॥ ૧ ॥

માગવિલાસી વેલા સીળ । અઘમ મી યાતીહીન ।

જાવૂની લોચન । દિવસ તેરા રાહિલો ॥ ૨ ॥

અવધેં ઘાલૂનિયા કોડેં । તાન મૂકેવ સાવડેં ।

યોગક્ષેમ પૂઢેં । તુજ વરણેં લગલ ॥ ૩ ॥

ઉદકી રાગિલે વગદ । ચુકવિલા જનવાદ ।

તુવા હાળે ઘોદ । સાચ વેલેં આપુલેં ॥ ૪ ॥

‘પ્રત્યે, મે મોટો અન્યાય કર્યો. મે તારો અત જોયો. ભોડોના કહેવા પરથી મેં મારા ચિત્તમાં ઘોળ ઉત્પન્ન કર્યો. મે તને ડેટલું કદ આપ્યું. તને કેટલો શ્રમ આપ્યો. હું ડેટ્યો અઘમ, કેટલો જાતિહીન ચાડાળ. મારી જૂખ તરસનું બધું સઘટ તારા પર નાખીને આપ્યો. બધ કરીને તેર દિવસ રહ્યો અને તારા પર તથા યોગક્ષેમ અવાવવાનું નાખ્યું. તને મે કેટલી મૂઝવણમાં નાખ્યો. મારો અન્યાય કેટલો મોટો છે. પણ તે તારું મિરુ સાચું કર્યું. પાણીમાં કાગળનું ગદાણું કર્યું અને લોકાપનાદ બ્યર્થ કર્યો.’

વળી તેઓ કહે છે ‘મારા માથા પર કાંઈ જરી આની ન હતી. મારી પીઠ પર કાંઈ શસ્ત્રના ધા પડતા ન હતા કે મે આટલું આક્રંદ કર્યું. મારું રક્ષણ કરવા માટે મારી પાસે અને કાગળનું રક્ષણ કરવાને ધરામાં એમ મે બે રેકાણે તારા જાણે બે લાગ કર્યા. પરંતુ તે દમાળુએ બે સ્થાનમાંથી અહીં કે ત્યાં કયાયે આઘાત લાગ્યા દીધો નહીં. માન્ય પણ થોડા અપરાધ માટે પ્રાણ લે છે, પણ તે માગ કેટલા અપરાધ સહન કર્યા. તે મારે માટે કેટલું સહન કર્યું. આ બધું સહન કરનારો એક તુ જ એ જાણે છે તારા જોયો દાતા કોણ છે? મારી વાણી કુશ્તિ થાય છે.’

‘હે ભગવન, હવે મારી કોઈ ગરદન કાપી નાખે, દુર્ગત ભલે મને પીડા આપે; પણ તને શ્રમ થામ, કદાચ કે એવું દુઃકદી પણ કરીશ નહીં. આ ચાંડાળે એક વાર અપરાધ કર્યો. તેર દિવસ તને પાણીમાં ઊભો રાખીને મેં મારી વધીઓ તારી પાસે રખાવી. મેં વિચાર કર્યો નહીં. મારો અધિકાર કેટલો ? તારા જેવા સમર્થ ઉપર મારે ભાર શા માટે નાખવો ? પ્રભુ, મને એક વાર ક્ષમા કર. હું હવે પગી સાવધ રહીશ.’

‘પ્રભુ, તું માતા કરતાં મમનાળુ છે, તું ચંદ્ર કળા શીતળ છે, તું પાણી કરતાં પાતળો છે, તું પ્રેમનો કલ્પલ છે. તને દુઃશાની ઉપમા આપુ ? તારા નામ પર ઓવાગણાં લઉં છું. તેં મધુર અમૃત નિર્માણ કર્યું છે, પરંતુ તું પોતે તેના કરનારે મધુર છે. તું પામ તત્ત્વનો કર્તા, અર્વસ્થાનાયક છે દુઃકદી કોઈ બોલતો નથી. તારા ચણેલા પર શાનિયી મસ્તક ગણું છું. મારા અપરાધ ક્ષમા કર.’

આ અર્થના અમંગા તેમના મોમાથી તે વખતે નીકળ્યા આ બના અમંગા નૂતના જ વાંચીને સમજવાથી તેમનો પ્રભાવ સમગ્રમાં વગર રહેતો નથી.

પાણીમાંથી અમંગા બહાર આવ્યા, એટલે રામેશ્વર ભટ્ટને ધણ દુઃખ અને પશ્ચાત્તાપ થયા. બનેલી હકીકત માટે તેને મનમાં તાનાવેથી થવા લાગી. તે તુકારામ મહારાજને શરણે આવ્યો. તે વખતે તેમણે તેને ઉપદેશ આપ્યો. ‘ચિત્ત શુદ્ધ હશે તો શત્રુ મિત્ર થશે, વાવ કે સાપ તેને ખાશે નહીં ત્રિપ તેને અમૃત જેવું થશે. આઘાત દિતરૂપ થશે ન કદી જેઈએ એવી વાત, ન કરવું જેઈએ એવું આચરણ તેની સાથે કોઈ કરે તોયે તેને તે લાભદાયક જ થશે દુઃખ પણ તેને સર્વ સુખદાય આપશે અગ્નિજ્વાળા તેને શીતળ થઈ જશે. બધા પ્રાણીઓને તે પોતાના જીવ જેવા પ્રિય લાગશે બધાના અંતરમાં તેને રિપે સદ્ભાવ લાગના માણે પરમાત્મા કૃપા કરશે તો આ અનુભવ પ્રત્યક્ષ થઈ શકશે.’

આ અભગમા કેટલું સામર્થ્ય છે ! પગલણી કરનાર રામેશ્વર ભટ્ટ તેમનો કાપમનો અનુયાયી થયો — એકનિઃ ભક્ત થયો તેના મનની તાનાવેરી શાંત થઈ અને સસારના બધા તાપમાથી તે કાપમનો મુક્ત થયો.

શિવાજી મહારાજે સત્ત્વ તુકારામના સાધુત્વની ખ્યાતિ સાંભળી પોતાના દીવાન સાથે નગરાણુ, પોશાક, પાવખી, છત્રી, ઘોડા વગેરે મોકલીને ઘણા સન્માનથી તેમને આમત્રણ મોકલ્યું પણ તેમણે તેમાથી એકે વસ્તુ લીધી નહીં તે મધુ પાણુ મોકલ્યું રાજા પાસે ન જતા પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરી —

‘ મશાન, છત્રી, ઘોડા એ બધું માન એ કાર્ધ સારું પ્રનારી વસ્તુઓ નથી, એમા કાર્ધ કલ્યાણ નથી પ્રભુ, તુ મને આમા કેમ ગૂચવે છે ? માન, દલ આ બધી ચેષ્ટા ફક્કરની વિષ્ટા જેવી છે પ્રભુ, મને આમાથી છોડાનવા દોડીને આવ ’

દીવાન સાથે રાજા શિવાજીને સંદેશો અને ઉપદેશ આપ્યો. ‘ તમે અમારે માટે આ શુ મોકલ્યું ? અમને પરમાત્મા સિવાય બીજા કશાની જરૂર નથી અમને પથ્થર આપીને તેના બદલામાં અમારો પારસમણિ લેવાની તમારી ઉદારતા અમે મમન્યા છીએ — પ્રાણુ આપવો પડે તોયે મારા વચનમાં ફેરવદલી થશે નહીં ધન અને ગોમાસ અમને સમાન છે

‘ તમે રાજા છો. પણ અમને રાજા અને કીડી બને સરખા છે કારણ કે અમારા ચિત્તમાથી મોહ અને આશા નીકળી ગયા છે મોહ અને આશા એ કળિમાનો ફાસો છે મોનુ અને માટી અમને સમાન છે અમારી પામે ધન શા માટે મોકલ્યું ? અમારે ઘેર કોઈ પણ ચીજની જીજ્ઞાસ નથી અમારા ઘરમા આખું વૃંદુદ ભરેલું છે રાજગૃહમા માનની આશાએ આવતું પણ એવી આશા અમને નથી અમે તમારી પાસે એક જ અપેક્ષા રાખીએ છીએ પરમેશ્વરનું નામસ્મરણ કરો અને સદ્મર્મથી જ ચાલો એટલું જ ’

આવી જાનનો મદદો ગજા શિવાજીને મોકલ્યો, અધુ દ્રવ્ય અને માનમગ્નતાનાં જથ્થાં ચિદ્ધો પાછાં મોકલી દીધાં. એકાદો મંત્રાગ્રી, જંગમમાં રહેનારો એકાકી માણસ દ્રવ્ય ન સ્વીકારે, તેનો ત્યાગ કરે, જે વિગેય વાત નથી. પગંતુ તુકારામ જેવા જેને શ્રીપુત્રાદિ પરિવાર છે અને જેના ઘરમાં ગરીબી છે તેઓ સન્માનપૂર્વક ઘેગ ચાલી આવેલા ગજાદ્રવ્યનો — સ્વીકારનો સ્વીકાર ન કરે, એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક વાત છે. જગતમાં આવા અબૌકિક ઉદાદરણો ભાગ્યે જ મળી શકે એમ લાગે છે આ ઉપન્યાસ તુકારામ મહારાજની નિરપેક્ષતાની કમોટી થઈ તેમના હૃદયમાં ઈશ્વરમુક્તિને લીધે કેટલો સતોષ ભરેલો હતો તે આ વાત પછી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

નામસ્મરણ, એકેશ્વરી નિદ્રા, પરમાત્મા વિશે વ્યાકુળતા, સત્યપરાયણતા ધ્યાનિ સાધનોથી તેમણે જેવડે અદ્વૈતસિદ્ધિનો અનુભવ લીધો, તેમની સાધનામાં તેમને આખરે સિદ્ધિ મળી, ત્યારે તે વખતે તે પ્રકારના ઉદ્દગારે તેમના મોખાથી નીકળવા લાગ્યા —

ધવલ્લઠે જગદાગાર । બાધાર તો નિરમલા ॥૧॥

લખેં જાતા નાહો ઠાવ । પ્રગટ પાઠેં પમારા ॥૨॥

હરિવાચા દિવમ માલા । વાઢી વોલા ન વુરે ॥૩॥

નુવા ત્તણ જીવેં માઠી । વઢિલી મિઠી વુરેમી ॥૪॥

‘મરું જગત ઉત્તમવગ થયુ હવે અંધારુ કથાયે રહ્યુ નહીં. હવે છુપાઈ જવા માટે જગ્યા જ રહી નથી અંધારુ જ નથી તો મતાવાનુ કયા? સર્વત્ર પરમાત્મા જ ભરેલો ■ — જ્યાં જ તેનો પ્રમદ પસારો છે, નિસ્તાર છે. સત્યનો સતત વધનારો દિવસ આવ્યો; હવે ગાપિ આવવાની જ નથી. જ્ઞાનના દિવસે રાત્રિ કયાં? જ્ઞાનનો દિવસ એટલો વધ્યો કે શંકાથી તે વર્ણવી શકાતો નથી. જીવને સમર્પાને પ્રમુખ એવા જે પરમાત્મા છે તેની સાથે મેળાપ થયો — તેનું દર્શન થયું — તેનું જ્ઞાન થયું. હવે જગદાકાર ધનજ — ઉત્તમવગ થયો અને અંધારુ ગયું જ નહીં.’

લવણ મઢવિતા જલે । વાય ઝર નિરાલે ॥ ૧ ॥

તંસા સમરસ જાઝા । તુનમાઝી દરખઝા ॥ ૨ ॥

અગ્નિવત્સૂરાચ્છા મઢી । વાય ઝરગી વાજઢી ॥ ૩ ॥

તુગ હાળે હોતી । તપી માતી ગ્ગ જ્યોતી ॥ ૪ ॥

‘સરણુ - મીઠું પાણીમા મળી ગયું હવે જુદું શું રહ્યું? તેમ હે પ્રભો, તારી આંધે સમરસ થયો તારામા હું સમાઈ ગયો — લોપ પામ્યો — લપ પામ્યો અગ્નિ અને કપૂર એ બનેનો સગોમ થયા પછી તેની પાછળ કાજળ શાનું રહે? તેમ હું તારામા લપ પામ્યો — સમરસ થયો પ્રભો, તારી મારી એક જ્યોત થઈ, હવે જુદાપણું કયા રહ્યું? દ્વેત કયા રહ્યું?’

આના પ્રકારની તેમની સ્થિતિ થયા પછી તેમને ધન્યતા લાગના માડી મધી સ્થિતિમા આ સ્થિતિ જ ૩ ગેમ તેમને લાગ્યું અને જે આધનથી પોતે આ સ્થિતિ પર આપ્યા તે સાધન પણ સાડું છે, તથા આમાળવદ્ સ્ત્રીપુરુષ, માલજીથી માડી અત્યજ સુધી મધાએ તે કરના જેવું છે, આમ તેમને લાગ્યા પછી તેઓ કહે છે

વાસ ઘાલોની વઢવટ । છાલા વઢિઠાઢાસી પીટ ।

કલી પાયવાટ । ભવસિધુવરૂની ॥

‘હા કમળ મારીને હું કળિકાળ સામે નિર્ભય થયો છું હવે કળિકાળનો ભય રહ્યો નથી દુસ્તર એવો આ ભવસિધુ તરનાને હવે કાશ્યતા રહી નથી મે એના પર પગદડી બનાવી છે — સરળ રસ્તો કર્યો છે’ એમ જણાવી તેઓ આગળ કહે છે

યારે યારે લહાન ધાર । યાતિ મલતે નારી નર ।

કરાવા વિચાર । નલગ ચિતા કોળાસી ॥

‘અરે આવો, આ રસ્તે તમે બધા ચાલ્યા આવો નાના મોગ, સ્ત્રી પુરુષ, મે તે જાતિના હો દીન જાતિના બધા ચાલ્યા આવો હવે ભવસિધુનો ભય રહ્યો નથી કોઈને એ માટે ચિતા — નિયાર ઝરતી જલર નથી’

આવો વિશ્વાસ તેમનામાં ઉત્પન્ન થયો. તેમની સ્થિતિ વિશે તેમને ખાતરી થઈ જીવનનું આયોજન થયું એમ તેમને લાગ્યું એ સ્થિતિમાં તેઓ કહે છે ‘મારી આ સ્થિતિ એટલી ઉત્તમ છે કે તે જોઈને અલ્લાનીના મોમાં પાણી છૂટે તેને એની પ્રાપ્તિ માટે લગભગીય મુક્તને પોતાની મુક્ત સ્થિતિ હોડી દેવી જોઈએ એમ લાગશે, તીર્થ-બ્રમણ કરનારને તીર્થોટન કરવાનું આગમ આગશે. સર્વભોગ અને સ્વર્ગવાસ કરવા લગણવીય તપોનિધિનું અભિમાન મળી જશે, પગદાન વગેરે કર્મો કરવાની લાજ આવશે. ભક્તિનું ભાવ્ય, પ્રેમ અને પુરુષાર્થ સાધ્ય કરીશ સહનો મુખ્ય અર્થ જે આત્મધન છે તે પ્રાપ્ત કરીશ લોકો તરફથી દુ પોતાને ધન્ય મનાવીશ અને લોભ કહેશે કે અમારું સહભાવ્ય કે આવા તુકારામનું અમે દર્શન કર્યું ’

સત તુકારામના જીવનમાં તેમના પર આવેલા પ્રસંગો, તે પ્રત્યેક પ્રસંગમાં તેમનું વૃદ્ધિગત થનારું ચારિત્ર્યતેજ અને સહગ્રુહોનો વિકાસ, દરેક સંકટમાં ઈશ્વરનિર્વાના જગથી પ્રાપ્ત કરેલો વિજય, લોભ તેમ જ પોતાના મન સાથે તેમનો નિદ્રમ થનારો સાત્ત્વિક ઝરડો, પ્રત્યેક નાની મોની વાતમાં જીજ્ઞાસુ આવતી તેમની નિશ્ચલતા, ઉદારતા, નિર્ભયતા, કોમળતા દત્તા, સાધુતા, તેમની વિવેચનીતા, તેમનો રૈરાગ્ય, અન્યાય જોતા જ તેમના હૃદયમાં જો નારો પુણ્યપ્રમેય, તેમની દયાગુતા, ચિત્તગૃહિ અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિની તેમની વ્યાકુળતા, સત્ય-શોધનની તેમની ધમશ, જનહિતની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા દત્તાદિ મહાન ગુણોથી તેમનું જીવન બરેલું જે એ મહાન ગુણોનું કોણ વર્ણન કરી શકે ?

ઈતિહાસ લખવાની પ્રયા તે સમયમાં ઘણી ઓછી હતી તેથી મહાપુરુષો વિશે પણ પરપગલ કથાવાની પરથી જ તેમના ચરિત્ર જ્ઞાનની ઇચ્છા પૂરી કરવી પડે છે સત તુકારામના અભિગો પરથી જ આ ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે

भराली अलंगोनी वर्णानुक्रमशुद्धि

	पृष्ठ		पृष्ठ
अक्षर्या तें शाल	९०	कासियानें पूजा	९६
अग्नि हा पावारी	७२	का रे दाटोन	६२
अनुतापें दोष	५४	का रे नाठविमी	८०
अस्व माझी मती	२	का हो एं काळ	२४
आणीक दुसरें	८२	विती निवचना	२८
आतां माझे मरुा	६२	कीर्तन ऐकावया	४२
आमुची विप्राति	३२	कृपावत फिती	१८
आतं माझ्या बहु पोटी	३८	फैसं असोनि ठाडकें	७८
आल्या ससार	७४	क्रियामति-हीन	६
आझां विष्णुदासां	५०	गंगेचिया अताविण	८
आझी तरी आप	३४	घेई घेई माझे वाचे	५२
उतरलों पार	३०	चहू आग्रमाचे पम	५२
उत्तम रया याति	८८	चित शुद्ध तरी	६०
उपाधि देगळे	९४	अम्मा येणें घडे	६६
एक गाव चित्तों	२६	जरि मी नव्हतों पतित	२
एक मन तुझ्या	६६	जाणे भक्तीचा झिझाळा	८४
एक शेरा अन्ना चाड	६२	जाणोनि नेणतें	९२
ऐसे साडुनिया	३२	जे का रजले गांजले	८४
फई पेसी दशा	४४	जेथें जातों तेथें	२८
कन्या सासुयासि	३८	जोडोनिया धन	७४
करितां कोगाचेंही	१८	शालें म्हणती रयाचें	६४
करुनि राहों जरी	१४	टिबा दोपी माळा	५४
कलियुगी कविवर	५६	ढालतलवार	५६
काम मोष भाड	१४	तुज घालोनियां	४२
काय तुजें वेंचे	४६	तुज पाहावे हे	१२
काय देवें पातां	७०	तुज मज ऐशी परी	९२
काय नव्हे करिता तुज	६	तुज माणणें तें देवा	३०
काय मारां नेती	५०	तुज वर्णों ऐमा	१६
काय वाणू आता	८६	तुजविण मज	३६

तुला शरणाग्ण	३०	मन्निमावे करी	८२
तुने भोर भोर	६	नव हरिकर्त्री	६८
तुझे बगू गुण	१०	भेगी ही भावटी	४०
तुजें रूप वाहता	३४	भेगीलागीं जीवा	४०
तुजे भवरोग	५८	मन सर्ताचा आधार	३०
तुम्हां टावा होला	८	मन गुललं लुलवा	५८
दुर्दैवरी दुर्दै	४६	मनवाचार्ति	१०
दर्शनाची आस	३४	मनोमय पूजा	५८
देह धूरूचें मातुरें	७८	माझ्या विठोबाचा	१६
देहों असोनियां देव	९४	मा ठव देसलें	३८
धन्य भावशीळ	८४	मुक्त कामया म्हणार्हे	६०
धरति हें जालें जीवी	३६	मुमाकें भग	९०
धरि दालीं भाई	२६	रुपीं जडले लंचन	३२
न कर्ता फाय	२६	लवग संभविना	९६
न मित्रो लावया	२०	लग्नानिवा पावा	४८
न मढवे अन्न	८	बरीन मी भूत	९०
नार्ही निमळ जीवन	५८	बसिलें वदावें	७२
नार्ही सतपग	८६	बापूली पाहता	४
नित्य उठोनियां	६०	विचारावाचन	९०
निर्बांदापुरतें	८०	विठ्ठल सोयरा	१२
पराविवा नारी	५६	वेर अन्त बोळिला	५८
पवित्र ते कुळ	२२	गुद्द ऐसें ज्ञान	६८
पाटीं पाणीं १३	७२	मदा सवकाळ	६४
पापाची मी राशी	४६	सवमाव आणें	४४
पापाची वापला	२०	स्त गाठी हरिकीर्तनीं	८८
बुट्टां भावरीं	२	सभकाची दशा	७८
देसों वेडू जेवू	६	सुवाच नवडारीं	६८
भक्त ऐसे जाणा	८८	साष्टिग समार	४
भवत देवाथरिचा मुला	१८	हवि यार मनि	४८
भक्तप्रतिपाळे	३६	हवि दान दया दवा	२०
भवताविण दवा	१८	होळ नरीं वादीं	७२

ગુજરાતી અભંગોની વર્ણાનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ
અક્ષય તે થયુ	૮૧	કેમ હુ વખાણ્યુ	૮૭
અગ્નિ શુ કહે	૭૩	કેવો હે કૃપાળ	૧૯
અનન્ય ભાવે ભક્તિ	૨૭	કે શુ અહીં કાળ	૨૫
અનુતાપે દોષ	૫૫	ક્યારે એવી દસા	૪૫
અમ વૈષ્ણવ તણુ	૫૧	ક્રિયામતિ-હીન	૭
અમારી વિશ્રાંતિ	૩૩	ગગા તણો અત	૯
અમે પણ આરા	૩૫	ચાર આશ્રમેના ધર્મ	૫૩
અદ્ય મારી મતિ	૩	ચિત્ત શુદ્ધ હો તો	૧૧
આગળ પાળા પરમેશ્વર	૫૩	જન્મ લેવો પડે	૧૭
આ જ દાન આપો	૨૩	જાણીને અભણ્યુ	૯૩
આ જ ક્રેષ્ઠ ભક્તિ	૪૯	જાણે ભક્તિરસ	૮૫
આમ છાકીને ધીરે	૩૩	જનને સારે	૭૩
આર્ત મારા બહુ કરે	૩૧	જે કો દબાય	૮૫
આડીને સસાર	૭૫	જે હુ ન હોત પતિન	૩
ઉત્તમ તે ભતિ	૮૯	જ્યાં જ્યાં હુ ભડે	૨૯
ઉપાધિરહિત	૯૫	દીવુ, રોપી, માળા	૫૫
ડાલરી ગયો ખાર	૩૧	દૂળનો ઉગાર	૩
એક રોર અન્ને	૧૩	દાણ-તણવારે	૫૭
કન્ધા સાસરવાસે ભયે	૩૮	તને મૂકીને હુ	૪૩
કરતા કોઈનુધે કાજ	૧૯	તમે ન ભણત	૫
કરવા શુ ના તને રાહ્ય	૭	તારા શુભ ગાવા	૧૧
કરી રહેવા હમ્મુ	૧૫	તારા પરમ પરમ	૭
કજિયુગે કાગ્યે	૫૭	તારા વિષ્ણુ નહોય	૧૭
કામ કોધ ભભા	૧૫	તારી સર્વસ્વ મૂડી	૧૭
કા રે જાણીને	૭૨	તારું રૂપ મેખના	૩૫
કા રે યાઓ પૂરા	૧૩	તારો મારો એ સખધે	૯૩
કા રે ન સભારે	૮૧	તુજ વિષ્ણુ માહુ	૩૭
કીર્તન મુણવા	૪૩	તુરે ભવરોગ	૫૧
કેહલીયે કહુ	૨૮	ચઈશ ના જરા	૭૧

‘યથો’ કહે તેનું	૬૫	મન ગૂચાણુ વિધરે	૫૮
દર્શનની આશ	૭૫	મનવાચાનીત	૧૧
દેવે ભયું સર્વ અઝ	૯૧	મને સતોનો આધાર	૩૧
દેહ ભાણુ મૃત્યુખણુ	૭૭	માણુ બેઠ જ હુ દેવ	૩૧
દેહે વસતાયે દેવ	૯૫	મારા પ્રમુખનો	૧૭
દોગી આવ માગી	૨૭	મુકત સાને કહાડુ	૯૩
ધન્ય ભાવશીલ	૮૫	મૂકે ને સસાર	૫
ધારીને હુ આખો	૭૭	મેળનીને ધન	૭૫
ન જાણુ હુ કેવો	૨૩	રૂપે અગ્નિયુ દોચન	૩૩
ન ત્યજીયે અન્ન	૯	હવણુ જાળે મળ્યુ	૯૭
નહિ પાની ને નિમળ	૫	હાગીને હું પાયે	૪
નહિ મગો ખાવા	૨૧	લેને લેને મારી વાણ	૫૩
નવી સતપણુ	૮૭	વહીરા હું	૯૧
નિર્વાહ પૂરવ	૮૧	વાગી રેખતા	૫
પવિત્ર તે કુળ	૨૩	વિચાર ક્યાં વણ	૮૧
પાપનો હુ રાશ	૪૭	વેઠ જાનુ જાનુ બોડે	૫૮
પાપી વાસનાયે	૨૧	શાના વડે પૂન	૯૭
પારકી નારી	૭૭	શુદ્ધ લડો અલ્યાન	૧૯
પ્રભાને ડીને	૧૧	શું રે વારું ભયે	૪૭
પ્રભુ મારો સગો	૧૩	શું રે દેવ લેનો	૭૧
બેડે બેડે મેડે	૪૭	શું રે જમડે આટું	૫૧
બેસગુ, રમગુ, ખાગુ	૭	સત સર્વમળ	૬૫
ભક્ત બે જ જાણે	૮૯	સર્વ ભાવે આખો	૪૫
ભક્ત દેવચરનો જ્ઞાન	૧૯	સત માણ હરિકીર્તને	૮૯
ભક્તપ્રતિષાળા	૨૭	સધિક રેન્દા	૭
ભક્ત વિના દેવ	૧૯	સુખના વ્યવહારે	૧૯
ભજિમાને કરી	૮૩	હવે નહિ જીતુ	૮૩
બચ હરિજને	૧૮	હવે મારો નહિ	૧૨
ભાવભરી ભક્તિ	૫૫	હુ તજ સરલામત	૩૧
બેઠ હાને ય્વે	૪૧	હું તો હવે બેઠો	૩
બેઠની દોરો	૪૧	દોરા રાખુ મને	૧૩